

Кўкон хонлигининг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан ҳисобланган Тошкент шаҳри ҳозирги Қозоғистон ва Қирғизистон ерларида рус кўшинларига қарши олиб борилган жангларда муҳим ўрин тутган. Натижада Тошкент ўзининг кўплаб ватанпарвар фарзандларидан айрилди, катта моддий талафот кўрди. Эндиликда Рус давлати тўғридан-тўғри Тошкентни ҳам босиб олишга киришди.

Бу вақтда Тошкент шаҳри 25 чақирим узунликдаги қалин мудоффа деворлари билан ўралиб, деворининг баландлиги 5-7 метр, остининг эни эса 2-3 метрга етган. Тепасининг кенглиги 2 метрдан кам бўлмай, ички тарафдан очик, сиртидан оралатиб пахсадан ишланган мудоффа минорачалари қурилган. Сарбозлар мазкур минорачалар орқасидан душманга уқ узардилар. Шаҳар Қўкон, Қашқар, Лабзак, Тахта-пул, Қорасарой, Қағбон, Қигатой, Қўкча, Самарқанд, Қамолон, Бешогоч ва Қаймас сингари 12 асосий дарвозага эга бўлган. Бундан ташқари, Тешиқ-қопқа, Янги Маҳма, Сарбоз (Ўрдада) қаби қичиқ дарвозалари ҳам бор эди. Девор устида навбати билан доимо соқчилар алмашиб туриб душман шарпаси қўриниши биланок «ёв қелди», деб бақир-чақир остида шаҳар аҳолиси мудоффага қақирилган. Шаҳар деворининг атрофи сув тўлдирилган қуқур зовур билан ўралган. Душман деворга яқинлашиши учун зовурларни қечиқ ўтиши қерақ эди. Аммо бу осон иш бўлмай, қўп қолларда душман асқарлари катта талофат қўрган. Чунки зовурдан ўтаётганда сарбозлар уларнинг устига ташланиб, сувга қўқтирганлар ёқи пичоқлаб ўлдирилганлар. Тошкент Қўкон хонлиги томонидан 1809 йили босиб олингандан кейин ҳозирги Ўрда қўпригининг ўнг томонидан Анхор бўйлаб Мустанқиллик майдонига қўзилган жойдан бошланиб, Навоий қўчаси ва Хадижа Сулаймонова қучалари ўртасидаги ерларни қараб олган ҳудудда 10 минг асқар сиқадиган қалъа қурилган эди. Унинг ўртасидаги ҳуқумат саройида ҳоқим яшаган. У Қўкон Ўрдаси ҳам дейилган. Ҳозирги «Ўрда» сўзи шу туфайли юзага қелган.

Шахар Шайхонтахур (аслида Шайх Хованд Тахур), Себзор, Бешогоч ва Кукча номларида тўрт дахага бўлинган. 1871 йилги маълумотга кўра, Шайхонтахур дахасидаги 48 махаллада кўпроқ темирчилар, тўкувчилар, эгар-жабдук усталари ва ёғ тайерловчилар, Себзордаги 38 махаллада буёкчилар, тикувчилар, этикдўзлар, Кўкчадаги 31 махаллада кўнчилар, косиблар яшаганлар. Бу ерда 340 чарм ишлаб чиқарадиган корхона, 218 косибчилик корхонаси бўлган. Бешогоч махалласида эса кўпроқ бой табакалар, унинг атрофидаги жойларда эса гиштчилар истикомат қилган. Шахарда 189 мачит, 10 мадраса бор эди. Шахар аҳолиси орасида мохир мерганлар, жасоратли ва мард кишилар ҳамда Ватан учун жонини фидо этувчилар кўпчиликти ташкил этган. Шахар аҳолисининг сони бир маълумотда 200 минг, бошқасида эса 100 минг қилиб кўрсатилади. Тошкент шаҳри хар жихатдан Рус давлати диккат марказида турар, шунинг учун ҳам 1861 йилдаёқ харбий саркардалардан бири Безак Оренбург ва Сибир кўшинлари билан Тошкентни дархол босиб олишни харбий вазирликка таклиф қилган эди. У бу режа амалга оширилганда, Рус давлатининг чегараси анча кенгайишига, армияни озик-овкат ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлашга, тоғ жинсларига эга бўлишга ва, умуман, Рус давлатининг таъсир доирасининг кенгайишига эришиш мумкинлигини уқтириб ўтган.

«Тошкент масаласи» 1863 йилнинг 9 мартида рус императори катнашувида махсус комитетда муҳокама этилиб, Гарбий Сибир генерал-губернатори Дюгаммелнинг мазкур мавзу бўйича фикрини билиш ва 1863 йил баҳорида Сирдарёнинг юқори окимини харбий юриш нуктаи назаридан ўрганиш ва маълумот тўплаш хақида қарор қабул қилинади. Дюгаммел эса, 1862 йилнинг 26 майида ёзган хатида биринчи навбатда Чуй ортига харбий қисм юбориш ва сўнгра Авлиёотани қўлга қиритишни таклиф этди. Шунингдек, у Тошкентни урушиб олиш анча маблаг талаб этишини таъкидлаб, Рус давлати ихтиёрида мустақил Тошкент хонлигини бунед этиш мақсадга мувофиқлигини маълум қилди. Генерал Дюгаммел таклифлари 1863 йилнинг 23 февралда тилга олинган махсус комитетда муҳокама қилиниб, «иктисодий мулохазаларга» кўра, Авлиёотани босиб олиш ва бошқа харбий юришларни тўхтатиб туриш тавсия этилди. Шу боис харбий юришларни уюштириш асосан 1864 йилга қолдирилган бўлса-да, лекин қандай бўлмасин Тошкентни эгаллаш нияти рус харбий саркардаларини, хусусан генерал Черняевнинг миясига каттик ўрнашиб қолганди. У Чимкентни урушиб олганидан унчалик кўп ўтмай, яъни 1864 йилнинг 27 сентябрида, 8 рота, 100 нафар казак, 12 замбарак, 1500 аскар ва 400 козак милицияси (қўнгиллилари) билан Тошкент Томон йўл олади.

Бу тўғрида Мухаммад Солих Тошкандий шундай ёзган: «Уруслар Тошкент сафари учун тайергарликни бошлаб, асбобу анжомларни тахт қилиб, харбий тайёргарликни кўриб, аскарларини яроғ-аслаха билан таъминлаб, улдирилган Бойзокнинг ўғли Окмуллани юқлар ортилган туяларни бошқариб боришга бошлик этиб тайинлади. Унинг бошқа ўғиллари эса йул бошловчи сифатида хизмат қилдилар». 1864 йилнинг 1 октябрида Черняев Тошкент шаҳрининг шарқий томонидаги Дарвишак қопка деган жойга етиб келади. Рус харбийлари бу ердан Анхор сувидан ўтиб, Чинобод ва Хожа Ахрор вақф ерлари, яъни Оккўргон орқали шаҳарга яқинлашиб Кўкон йўлига жойлашадилар. Душман келаётганидан бохабар шаҳар аҳолиси девор устида жангга тайер турган эди. Кўшфармончи Кипчок бошчилигидаги аскарлар Кўкон дарвозаси, Мирза Ахмад кушбеги сарбозлари Кашкар дарвозаси химоясига отланганлар. Тўпчилар эса, бу икки дарвоза орасидаги девор устига ўрнашдилар. Мудофаага барча шаҳар аҳолиси отланиб

«гариблар, фукаралар, кариялар, хатто ибодату намоздан кўра кўлимиздан келганча хизмат килиш яхши ва савоб, дейишиб мужоҳидларга ва гозийларга сув ҳамда озиқ-овқат етказиб турдилар».

1864 йилнинг 2 октябрида эрталабдан бошлаб ҳар икки томон ўртасида тўплардан ўқлар узилди. Бу вақтда Эшонкули додхоҳ мадрасаси муллаваччалари (талабалари), хусусан эшон Шарифхўжа Офокхўжа ўғли, эшон Хожихон Солиххожи юзбоши ўғли, Саъид Ахрорхўжа Сотиболдихўжа ўғли, пичокчи уста Содик Назар, ўратепалик Хидирназар заргарнинг укаси ва бошқа зиёли вакиллари «газони ва бу шарафли урушни Куръон, тафсир ва ҳадислардан олинган сўзлар билан исботлаб, ҳаммани газотга ва урушга чорлади. Уларнинг ўзлари ҳам Кўкон дарвозасига бориб тўпчиларга кўшилиб ўқ жойлашда ва отишда катнашдилар».

Генерал Черняев бошчилигида шаҳар девори тўплардан ўққа тутилгандан кейин подполковник Обух 2 рота аскарлари ва 4 тўпи билан хужумга ўтиб деворнинг бир қисмини тешишга эришади. Шундан кейин рус аскарлари подполковниклар — Обух ва Лерх кўмондонлигида шу жойдан шаҳарга бостириб кириш учун зовурни кечиб ўтишга ҳаракат қилганлар. Мухаммад Солих Тошкандийнинг гувоҳлигига кўра, «ўруслар олға чиқиб зовурга ўзларини урдилар; уларнинг иккинчи гуруҳи ердамга келмокда эди. Шу онда девор устидаги шертабиат ва довураклар ўзларини пастга ташлаб, зовур ичида ўруслар билан ёқама-ёқа ушлашиб бир-бирларини ханжар билан ўлдирди бошладилар. Хатто баъзи кишилар кочиқ кетаётган душман орқасидан қувиб ва ушлаб, ханжар ва қилич билан жанг қилдилар. Зовур ичидаги ўруслардан уруш ва талаш билан 72 кишининг боши танасидан кесилиб, яроғ-аслаҳалари ўлжа олиниб гозийларга бўлиб берилди».

Генерал Черняев 2 рота аскар билан шаҳар деворига яқинлашса-да, лекин галаба қилишига ишонмай, 12 замбаракдан шаҳарни ўққа тутди. Шу пайтда зовурдаги айрим руслар фурсатдан фойдаланиб уларга кўшилиш имконига эга бўладилар. Хуллас, генерал Черняев шармандаларча мағлубиятга учраб, 4 октябрда Чимкентга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Тошкентликларнинг жасорат ва мардлик билан жанг қилганликларини рус муаллифларидан бири ҳам уқдириб ўтган: «Шаҳар деворига 2 рота ва 4 замбаракдан иборат ҳарбий қисм подполковник Обух кўмондонлигида хужум қилди. Кўп ўтмай улар деворни тешишга эришдилар. Шундан кейин Обух подполковник Лорх билан ҳал қилувчи хужумни бошлаб юборди. Аммо кўконликлар (тошкентликлар) шу даражада қаттиқ ўққа тутдиларки, солдатлар деворга етгунча барча бошлиқларидан айрилдилар. Обух ўлар ҳолатда жароҳатланди. Черняев ёрдамга келган бўлса-да, лекин вақт ўтган эди, йўлда ўликлар етарди, ярадорлар жон бермокда эди. Тириқлари эса, зовурда қалашиб мадорсиз етишарди. 80 га яқин киши ўз бошлиқларининг жасорати учун ҳалок бўлдилар. Черняев аскарлари ашуласиз ва хурсандчиликсиз гам-гусса билан Чимкешта қайтдилар. Аммо уларнинг ҳар бири қуконликлар галабадан қувонаётганликларини яхши тушунардилар».

Шаҳар аҳолиси бир ёқадан бош чиқариб қахрамонона курашганлари туфайли қатта галабани қўлга қиритиш имкони тугилганди. Голибларни шаҳарликлар қатта тантана билан қарши олдилар. Аваз Мухаммад Аттор Хўкандийнинг езишича, Тошкентда «жаноби соҳибқироннинг (Султон Саъидхоннинг) қелиши хабари маълум бўлди. Кофирлар ўз

жойларига кайтиб кетишди. Тошкентликлар бу фатху зафарни эшитиб, жаноби сохибқиронга беҳисоб лашкар билан бир неча кофирнинг бошини ҳада ва совга сифатида жўнатдилар. 19 жумадул-аввал, чахоршанба кунида (1864 йил 21 октябрда) бу башоратли хабар ул хосиятсиз бошлар билан бирга Хўканди латифга келди. Кабиру сагир, фуқаролар бир неча кун хурсандчилик килдилар». Шундай қилиб, генерал Черняев аскарлари Тошкент учун жангда катта талофат курдилар. Халок бўлган руслар сони 70-80 кишига борган. Аммо генерал Черняев уларнинг сони 18 киши деб нотўғри маълумот берган, ярадорлар сонини эса, 60 киши ҳисоблаган.

Тошкент химоячиларидан неча киши ўлганлиги ёки жароҳатланганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо улардан ҳам кўпчилик халок ёки ярадор бўлганлиги ҳақида айтилган умумий сўзлар бор. Тошкентдаги галаба Қўконга маълум бўлгандан кейин Султон Саъидхон, Олимкул русларга қарши ҳарбий тайергарлик кўришга жадаллик билан киришадилар. Сўнгра улар Тошкент томон йўлга чиқиб, бу ерга келганларида (1864 йил 25 ноябрда) халқ уларни шоду хуррамлик билан кутиб олади. «Султон Саъидхон ва Мулла Олимкул амири лашкар, — деб ёзади Мухаммад Солих Тошкандий, — куп аскарлар билан Чирчикдан ўтганда шаҳар аҳли, акобирлари, уламолари, фозиллари, сардорлар ва шайхлар уларнинг қаршисига чиқиб зиёрат этиб, йигисиги билан кўришиб ва дуога кўл кўтариб, уларни шаҳардаги ҳукумат саройига олиб келдилар. Уларга мужоҳидлар, гозийлар ва шаҳар аҳолиси қатнашувида зиёфат берилди». Бу душман устидан қозонилган галабанинг тантанаси эди, албатта.

Султон Саъидхон ва Олимкул галабадан рухланиб Туркистон шаҳрини озод қилиш учун ҳарбий юришга тайергарлик кўрдилар. Айрим маълумотларга кўра, Қўкондан Тошкентга ҳарбий тайергарлик ишларини амалга ошириш учун юборилган Мулла Юнусхон шиговул хон номидан Хофиз Қўҳакий маҳалласилик Мухаммад Саъид савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида генерал Черняев ҳузурига юборган. Афтидан, бундан мақсад келажакдаги жангларга тайергарлик учун вақтдан ютишдан иборат бўлган. Буни яхши англаган генерал Черняев сулҳ тузишдан бош тортган ва элчи Чимкентдан ҳеч нарсага эриша олмай қайтган.

Бу ўртада Қўкондаги хиндларнинг бир нечаси Султон Саъидхон ва Олимкул ҳузурига сарбозлик қийимини қийган ҳолда қелишиб узокка отувчи тўплар ва 100 нафар аскарга бошлик бўлиш истакларини изҳор қиладилар. Бу ҳамдардлик ва дўстликни ақс эттирувчи тақлиф инобатга олинган. Шунингдек, Қўкон, Тошкент ва бошқа жойлардан кўп кишилар Ватан химояси учун қурашга тайерликларини билдириб мужоҳидлар қаторига қўшилганлар. Аммо шаҳарда соткин ва ҳоинлар ҳам йўқ эмас эди. Масалан, энг йирик бойлардан ва Россия билан савдо қилиб келатганлардан бири Саъидазимбой Мухаммад ўғли (асли қоратегинлик) Туркистонга бориб Янгиқўргон урушида асирликка олинган рус солдатларини Мирза Давлат додхоҳдан 250 Қўкон тилла пулига сотиб олган. У бу асирларни «ўз манфаатларини ўйлаб ва ўрусларга яхши кўриниш учун» Окмасжидга олиб бориб, рус ҳарбий бошлиқларига топширган. Бунинг эвазига Саъидазимбой рус ҳукуматидан унвон ва медаллар олиб, уларнинг энг ишончли қаршисига айланган. «Саъидазимбойнинг бу қўжя ва қонуносиб ҳаракатидан, — деб ёзганди муаррих, — баъзи замон қўжиллари ва бузқўчилари, ҳусусан дўлат, аргун ва қарлос қабилалари ҳам бу ишга қўйил бўлиб халқ орасига муқолифат ва ишонқсизлик

уругини сепдилар!».

Дархакикат, Саъидазимбой ва бошка айрим савдогарлар кўлларида келганча рус харбий саркардаларига ёрдам бердилар. Хатто Мухаммад Солих Тошкандий Тошкентдаги бир гуруҳ нодон фитначи ва дили бузук савдогарлар молларини олиб, руслар босиб олган Чимкент, Сайрам ва Туркистонга кўчиб кетганликларини нафрат билан езган. Соткин гуруҳлар кўпчиликни ташкил этмаса-да, лекин уларнинг ички сирларни душманга маълум қилиб туришлари руслар галабасини таъминлаган энг асосий омиллардан бири ҳисобланади.

ИКОН ЖАНГИ

1864 йилнинг ноябр ойида Тошкентда Султон Саъидхондан фотиҳа олингандан кейин Олимкул сарбозлар ва гозийлар билан Шайхонтахурнинг катта кўчаси бўйлаб Сағбон кўчаси ва Сағбон дарвозаси орқали Саригоч йўлига чиқадилар. Улар бу ергача «хар бир маҳаллада ва масжидлар олдида тўхтаб жамоа ахлидан дуо ва фотиҳа олиб» келдилар.

Кўшинда Олимкулдан ташкари Мирза Давлат кушбеги, кушфармончи Кипчок, Юсуфбой додхох, Ўтабий кушбеги Кипчок угли ва бошка нуфузли кишилар бор эди. Ватан химоячилари йўлга отланганда ниятда каттик совук тушиб, кўп азоб-укубатларни юзага келтирди. Бу ўта оғир шароитни куйидаги сатрлардан ҳам англаш мумкин: «Шундай қилиб, киш ҳам кирди. Кундан-кунга ҳаво совуб, қору ёмғир егиб, ер яхлаб, қорнинг баландлиги оту туя қурагига тегадиган бўлди. «Туф», десангиз музлайдиган ҳавода сохибқироннинг гайрати тушиб, лашкар сафидан 12 минг ёш йигитни танлаб, уларга Мулла Олимкулни сардор қилди ва Туркистондаги қофирларга қарши жангга боришларини буюрди. Шу вақт ҳавонинг совуклигидан ҳис ва ҳаракат руҳи бадандан соқит бўлиб, нафас танадан худди пўст ташлайдиган илонга ўхшаб зўрга чиқарди. Айниқса, Тошкентдан чиқиб Қайрағоч мавзеига етиб келган кун тунда шундай ша мол кўтарилдики, Од қавмини йўқ қиладиган тўфонга ўхшарди. (Муслмонларнинг) бир неча нафарининг оёқ-қўлини совук урди, баъзиларининг юзлари, қўзлари музлади, баъзи кишилар эса ақлдан озиб, сафдан чиқдилар. Бир қарийб аҳвол юз берди. Лашкар тез суръатлар билан ҳаракат қилиб Чулак мавзеига келди. Одамлар манзил қилган шу жойда қофирлар ҳам қичик қўргон бино этиб, бир даста сарбозларни химоя учун қолдирган эканлар. Шу қавмдан қарийб 50 кишини ўлдириб, хотирларини тоза ва мусавффо қилиб Икон қалъаси олдида қўш урдилар».

Шу равишда мужоҳидлар барча об-ҳаво ва йул азобларини матонат билан енгиб, галабани қўлга қиритдилар. Рус манбаларининг маълумотида қўра, мағлубиятга

учратилган ўша рус харбий кисми Серов бошчилигида Икон кишлогига тўрт чакирим колган жойда Олимкул кўмондонлигидаги ватан химоячилари томонидан куршаб олинган экан. Огир ахволга тушиб колган Серовга ёрдам бериш учун Туркистон шахридан 170 киши ва икки замбаракдан иборат рус кўшини юборилган. Аммо улар ватан химоячиларига дуч келиб орқага қайтишга мажбур бўлганлар.

Олимкул Серов аскарларини куршаб олгандан кейин таслим бўлиш ва мусулмон динини қабул қилса, эркинлик берилишини маълум қилган. Серов бу таклифни рад этгандан кейин Мухаммад Солих Тошкандийнинг езишича, ватан химоячилари «Тошкент ақобирларининг маслаҳатига кўра, ҳашак, қамиш ва тиканли накатга ўраб ва дехқонларнинг «қора бўйра»сини ясаб орқасидан отликлар ҳужумга ўтдилар. Натижада душман аскарлари яроғ-аслаҳаларини ва бошқа нарсаларини ташлаб ҳамда кўп кишини йўқотиб Туркистонга қочишга улғурди».

Икон жангига тегишли маълумот Аваз Мухаммад Аттор Хўқандий асарида ҳам мавжуд: «Намози аср ва шом вақти орасида кетма-кет шундай хабар қелдиким, бир неча юз ўрус қофирлари дабдаба билан яқинлашиб қелмоқдалар. Бу хабарни эшитиб соҳибқироннинг гафлат уйқуси бошидан учди. Мардлик гайрати унинг ҳамма паю суяқларида ҳаракатга қелиб, аҳли лашқарини қуроллантириб, қофирлар йўлини тўсиш учун жўнади. Сарбозлар душман йўлини ҳамма томонлама босиб олдилар. Қору муз отларнинг кўкрагига тегар, ҳаво совуқлиги эса ифрот қаддига етарди. Шу кечани сарбозлар от устида ўтқаздилар, уларнинг кўпчилигини совуқ урди. Қофирлар эса ўзлари қавлаган ҳандақларга қириб, юз минг ранжу азоб ила кечани қундуз қилдилар... Ислол лашқарининг қозийлари тўрт томондаги қофирларга қарата ўқ ёмғирини ёғдирдилар. Ёш паҳлавон йигитлар отларига миниб, ҳар тарафга қопиб кетдилар, қофирлар эса ваҳимага тушиб, уларни ўзларига йўлатмасдилар. Шундай қилиб, кечгача жанг қилсалар-да, ҳеч бир натижага эриша олмадилар. Қофирлар тоғдек мустаҳкам эдилар. Ақлли одамлар ўз расму ойинларига қараб, маслаҳат қилиб, ҳийла йўлини тутдилар. Улар бир кеча-қундуздан кейин ҳар хил нарсалар — накат, дарахт шохлари, қору муздан қорабўйра ясаб, уни олдиларига қўйиб юмалатиб қофирлар мавзеига яқинлангдилар. Уларнинг орқасидан паналаб қелган наварлар тўсатдан душманга ҳужум қилиб, қофирларни қаришон қолда қобуд этдилар.

Батқоллардан ўтғиз-қирқ киши от ва туяларни миниб, Туркистон қари қочишга тушди. Мард сарбозлар бундан хабардор бўлиб, уларга етиб олиб, ақлсиз қофирларни қилтик билан отиб ўлдиришди. Минг хил ҳийла ва найранг билан шу қавмдан 3-4 нафари қутулиб, Туркистон қалъасига етиб бордилар».

Икон жангида 114 кишилиқ рус аскарлари ва офицерларидан 57 нафари қалок бўлиб, 48 нафари жароҳатланди. Қакат 9 кишигина қаломат қолди, қолос. Ватан химоячилари кўп яроғ-аслаҳаларни, шу жумладан, тўпларни қўлга туширдилар. Улардан ҳам кўп бақодирлар ўлдирилган, лекин аниқ маълумотлар қакланмаган.

Қултон Саъидқон ва Олимкул русларга қотилган айрим иқонлик нуфузли кишиларни ўлимга маққум этиб, унинг ақолисини ўзлари билан Тошқентга қўқиртириб олиб қетганлар. Шундай қилиб, ватан химоячилари наватдаги қалабани қўлга қиритиб, шоду ҳуррамлик билан Қултон Саъидқон ва Олимкул бошчилигида Тошқентга, сунгра Қўқонга

кайтадилар. 1864 йили ватан химоячилари Чимкент остонасида, Тошкент ва Иконда душман устидан галабага эришган бўлсалар ҳам, лекин Авлиёота, Туркистон ва Чимкентнинг кўлдан бой берилиши катта йўқотиш ҳисобланди. Рус ҳарбий саркардалари, хусусан генерал Черняев Тошкент шаҳрини эгаллашни асосий мақсад қилиб қўйди. Буни яхши англаган Султон Саъидхон ва Олимкул Куконда ҳарбий тайергарлик ишларини қизитиб юборадилар. Аваз Мухаммад Аттор Хукандий гувоҳлик беришича, «қарийб олти ой пойтахтда туриб, вилоятнинг ҳар чеккасидан нодир ҳунарманд усталарни чақириб, кечасию кундуз найзаю тиг ва бошқа уруш аслахалари ясалди. Тез орада 70-80 тўпи жангий муҳайе қилинди, бир неча минг саккиз-ўн қарич келадиган султоний милтик ҳам ясалди. Қурол-яроғларнинг адади аҳли ҳисобга ҳам маълум бўлмади».

Ўз навбатида рус ҳукумати босиб олинган жойларда ўз ҳарбий қучлари мавқеини мустаҳкамлашга қаратилган чораларни амалга ошириб борди. 1865 йилнинг феврал ойида Сирдарё ва Янги Кукон қизиклари бирлаштирилиб, Туркистон вилояти ташкил этилди. Оренбург генерал-губернаторлигига бўйсундирилган мазкур вилоятга генерал Черняев ҳарбий губернатор қилиб тайинланди. Шу равишда босиб олинган жойларга Россия империясининг таркибий қисми сифатида қараладиган бўлди. Оренбург, Сибир ва Каспий томондан қушимча ҳарбий баталонлар ва яроғаслахалар келтирилди. Шунингдек, артиллерия янада қучайтирилиб, такомиллаштирилди. Баталонларни 11 тага, казаклар сони 1700 га етказилиб, махсус артиллерия бригадалари ва сапер роталари ташкил қилинди.

ТОШКЕНТНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Рус давлати халқаро муносабатларни, хусусан Англия билан алоқани кескинлаштирмаслик учун ўзбек хонликларини босиб олишга эҳтиётлик билан қарарди. Иккинчи томондан, эндиликда Рус давлатининг чегараси ҳарбий ва моддий манбалар ҳисобланган Оренбург ва Ғарбий Сибирдан 2000 км ва ундан ортиқ масофага узоклашиб кетганди. Янги ҳарбий юришларни бирданига таъминлашнинг иложи қолмаганди. Шунинг учун рус ҳукумати вакиллари ҳарбий юришлар уюштиришда шошқалоқлик ва дангалчиликка йўл қўймасликка қўшин сардорларининг диққатини қаратди. Аммо шухратпараст ва ўзбошимча генерал Черняев зудлик билан Тошкентни босиб олиш зарурлиги ҳақида бошлиқларга хат ездди. Бунга жавобни қутмасдан ҳам Тошкентга қарши ҳарбий юришни бошлаб юборди.

1865 йилнинг 28 апрелида генерал Черняев 9 рота аскар ва 12 тўп билан Тошкентга 25 чақирим масофадаги Чирчик даресининг чап қирғоғига жойлашган Ниезбек қалъасига яқинлашди. Бу истехком тўрт томондан 3 метр баландликдаги қалин девор ва сув тўлдирилган зовур билан ўралган эди. Деворнинг тўрт бурчагида минораси бўлган. Черняев хоин Абдурахмонбек бошчилигида элчи юбориб, қалъа бошлигидан таслим бўлишни талаб этди. Рад жавоби олингандан кейин 29 апрелда эрталаб генерал Качалов бошчилигидаги солдатлар қалъани тўплардан ўққа тутди. Аммо ватан

химоячилари бўш келмади. Уша куни соат 3 да Тошкент томонидан 3 минг кишилик ватан химоячилари 2 зам-барак билан келиб генерал Черняев аскарлари билан тўқнашди. Душман эса, уларнинг хужумини кайтаришга муваффақ бўлди. Шундан кейин Ниезбек калъасига хужум давом эттирилиб, босиб олинди. 370 сарбоз асир олинди, 6 тўп ва 315 курол ўлжа сифатида душман кулига ўтди. Бу ерда Черняев хоин, асли шахрисабзлик Абдурахмонбек Шодмон ўглининг маслахати билан Бўз-сув тўгонини бузиб, уни Чирчик сувига буриб, Тошкент шахрини сувдан махрум қилди. Абдурахмонбек Тошкент шахрининг Чувалачи (Кумлок ёнида) маҳалласида яшаб Черняевга муҳим маълумотларни етказиб турган. Султон Саъидхон ва Олимкул Икон жангидан кейин Тошкентга кайтган вақтда Абдурахмонбек томонидан ёзилган хатни Чимкешта олиб кетаётган киши ушланган. Хатнинг мазмунидан унинг «Руслар билан тили бирлиги» маълум бўлади.

Абдурахмонбек нуфузли хонадонга мансуб бўлиб, мансабдан четлатилган бўлса керак. У аламзада ушланган одами билан Тешиккопка дарвозасидан кочиб Чимкентга борган ва генерал Черняев хизматига кирган. Бундан хабар топган Олимкул Абдурахмонбек «молмулкини, асбоб-анжомларини мусодара қилиб ва соттириб гоийларга бериш ҳамда бу ишни бажаришни Муҳаммадбий Бекмуҳаммад ўглининг зиммасига юклаш» ҳақида фармон берди. Хатто унинг уй-жойи ёндирилиб, остин-устин қилиб ташланган.

Душманга сотилган хоинлар орасида шаҳарнинг энг катта бойларидан бири Муҳаммад Соатбой деган киши ҳам бор эди. Бу киши Петропавловск, Троицк ва Россиянинг бошқа шаҳарлари билан савдо олиб бориб, Москва ва Нижний-Новгород савдо доиралари билан алоқа ўрнатган эди. У рус тилини яхши билган. Муҳаммад Соатбой шаҳардаги бир гуруҳ хоинларнинг сардори сифатида генерал Черняевга муҳим маълумотларни етказиб турган. Шунингдек, Синжиклик деган жойда тугилган Мулла Саъид исмли киши ҳам руслар тарафига ўтган. Бу борада юқорида қайд этилган Саъидазимбой Муҳаммад ўгли ҳам душман фойдасига иш юритади. Рус манбаларининг кўрсатишича, у халқ орасида ўзининг бойлиги билан ажралиб турган. Хонлик даврида маҳкамада маслахатчи бўлиб, кейин игво ва макр йўли билан ҳокимиятни қўлга олиш ва обрў орттиришга интиланлиги учун маҳкамадан четлатилган. Шунга ўхшаш ватан хоинларининг барчаси шахсий манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган ва хийла-найрангнинг пири бўлган кишилар эди, ҳолос. Муаррих сўзи билан айтганда, улар «ўз дини ва ватанидан» юз ўгирган пасткаш одамлар ҳисобланганлар.

Тошкент шаҳри осмонида дахшатли хавф-хатар ҳукм сураётган пайтда бир гуруҳ юқори табақа вакиллари Бухоро хонлигига таянишга ҳаракат қилганлар. Уларнинг ташаббуси билан Бухорога ёрдам сўраб элчи юборилади. Аҳмад Донишнинг берган маълумотларига кўра, бу муҳим масала Бухорода муҳокама қилинаётган-да, айрим кишилар Тошкентга ёрдам беришни таклиф этган бўлсалар-да, лекин, биринчи навбатда, Султон Саъидхоннинг Бухорога келиши ва бу билан бўйсунганлигини изҳор этиши лозимлиги уқдириб ўтилган. Бунинг устига Бухоро амири Музаффар «Мен бир рус лашкарбошиси билан жанг қилишни ор-номус деб биламан, хохласам, тўппа-тўгри Масков ёки Петербургга бориб, Рус давлати билан урушаман», деб катта кетган. Бу ҳам камдек амир Музаффар Кўкон хонлигига қарши ҳарбий юришга тайергарлик кўради.

Тошкентликлар Кўкон хонлиги тарафини олиб Ватан химояси учун тайер турдилар.

Шунинг учун ҳам улар Окмасжид махалласида истикомат қилувчи Эшон Бобохўжа Амин деган кишини душман тажовузи ҳақида ахборот бериш учун Кўконга юбордилар. Бу ерга дархол хонликнинг барча жойларидан сарбозлар ва гозийлар тўпланишиб, Султон Саъидхон ва Олимкул бошчилигида Тошкентга йўл олганлар. Улар Хўжанд орқали Тўйтепага етиб келдилар. Бу ерда бир кеча дам олгандан кейин Чирчик дарёсидан ўтганлар. Буни эшитган «Тошкент амалдорлари, сардорлари, уламолар, фозиллар, шайхлар, ғариблар, гадолар, эркак ва хотинлар аралаш шодликларидан уларнинг истйкболларига чиқиб гозийлар, мужоҳидларнинг юзларидаги чангу губорларни ювдилар». Шундан кейин улар Мингўриққа келдилар. Бу ерда шаҳар ахлининг катнашувида Султон Саъидхон, Олимкул ва сарбозлар шарафига зиёфат берилди. Шу ерда Олимкул нутқ сўзлаб, Тошкент ахлининг душманга қарши кўрсатган жасорати ва қахрамонликларига миннатдорчилигини билдириб, бу билан фахрланишини уқдириб ўтади. Шунингдек, у «бир томчи қони қолгунча» қурашажагини ҳамда Бухоро амирининг умумдушманга қарши ҳаракатга қатта зиён келтираётганлигини гапирган. Агар, деган у, амир Музаффарнинг бунчалик душманлигини аввалроқ билганим-да биринчи навбатда «уни Амир Темурнинг баланд макомидан ва давлатидан маҳрум қилиб», сўнгра русларга қарши урушган бўлардим. У ислом динини мустаҳкамлаш, мамлакат қуч-қуввати ва таракқиётини таъминлаш ҳамда авлодларга «фил мисоли ёдгорлик» қолдириш ва хорижий мамлакатлар билан алоқаларни ривожлантириш лозимлиги ҳақида ҳам гапирган.

Олимкул қимниқоти, туяси еки эшаги бўлса, ҳарбий аслаҳалар, озик-овқат ва чодирларни Чирчик дарёсидан ўтказишга дархол ёрдам беришларини шаҳар катталаридан ва ахлидан илтимос қилади. Бу сўров бажонидил қабул қилиниб, амалга оширилган. Тошкентга келган сарбозлар ва гозийлар орасида кўконликлар, андижонликлар, наманганликлар, марғилонликлар, ўратепаликлар ва хонлиқнинг бошқа жойларининг ахли бор эди.

Мухаммад Солих Тошкандий гувоҳлигига кўра, сарбозлар ва гозийлар эрта тонгда ўринларидан туришиб, мусика ва мунгли мақомларни тинглашиб, қиблага қараб жойнамозда ўтирдилар. Бу пайтда «ҳар бир чодирдан бомдод азонининг овози эшитилиб турди, сўфилар овозининг акс-садоси бутун осмону фалакка таралди. Бомдод намози адо этилгандан кейин одамлар рухланиб ва дадиллашиб камарлар билан белларини боғлаб, қиличлар тақишиб, найза ва тўфанларни олишиб, темир қалқонларни қийишиб, шўх, ўйноқи ва қелишган отларни минишиб жангга шайландилар». Сўнгра уларга фуқаролар, муллавақчалар (мадраса талабалари) ва бошқа гозийлар қўшилишиб, Афросиёб тепалигига боришиб, Султон Саъидхонга салом ва кўриниш бердилар. Бунда муаллифимиз Мухаммад Солих Тошкандий ҳам жангчи сифатида ҳозир бўлган эди. Юқорида қайд этилган қозоқ халқининг қахрамони Содик Қенесари ўғли Олимулнинг ўнг қўли сифатида лашкарбошитик қилган. У бир гуруҳ сарбозлари билан душман турган жойга вазиятни билиш учун (разведкага) юборилади.

«Содик тўра, — дейилади Мухаммад Тошкандий асарида, — наварлар билан қошиб қелиб хабар бердики, икки фирқа рус аскарлари икки томондан — Шўртепадан чиқиб Олтинтепага ва бу ердан Назар қўрбоши қўргончасига қелишди ва бир-бирлари билан қўшилишди. Сўнгра, улар йўлни давом эттирдилар. Уларнинг бир қисми отлик, қолгани

эса пибда аскарлар хисобланиб, икки тўплари бордир. Улар кўп ўтмай Салор аригига етиб келадилар».

Дархакикат, душман Салор атрофига ўрнашади. Олимкул уларга карши биринчи навбатда кора кийимли сарбозларни, кейин нимча кийимлиларни ва оркасидан темир совут кийган 2000 навкарни, 2000 кулохпўш (шлем) кийганларни, сўнгра милтик билан куролланган отликларни ҳамда ҳар бир минг киши орасида икки замбаракни жангга отлантиради. Уларнинг кетидан яна отликлардан ва газот талабгорлардан иборат кучлар борди. Олимкул сарбозлар ва гозийлар оркасидан «чопкир отга миниб тезлик билан Афросиёб тепасидан тушиб шаҳарнинг Кўкон дарвозасига бориб тўпчилар, оташхона ва замбаракларни шундай тартиби билан ўрнаштирдик, ҳар бир сафни бошидан охиригача караганда худди бир одам тургандек кўринарди. Сафлар орасида 36 замбарак кон ичувчи ўқлари бўлган огизларини очган холда фармонни кутиб турардилар. У бу ердан Тархонсаъид ариги бўйида турган мужоҳидларни ҳам кўздан кечираётганда, ўруслар Салор аригидан ўтиб тўп отдилар ва солдатлар олга юра бошладилар». Бу воқеада бевосита катнашган Мухаммад Солиҳ Тошкандийнинг ёзишича, урус аскарларига карши туп ва милтиклардан ўқлар отилган. Шундан кейин жанг майдони тўп ва милтиклар тутунидан, чанг-тўзондан киши бир-бирини кўра олмайдиган даражага етди. Шунга карамай ватан химоячилари шиддат билан хужумга ўтиб, рус аскарларини чекинишга мажбур қилганлар. Шу онда Олимкул ҳар бир шахс олдига бориб, хусусан баходирларга, сардорларга ва сарбозларга ширин сўзлар билан мурожаат этиб, дин ва Ватан учун жангга рухлантириб турган. Отликлар уч тарафдан хужум қилиб, душман оркасидан қувлаб Олчок ва Олтинтепа мавзелари оркали Шўртепагача қувлаб борганлар. Душман бу ердаги тепаликка чиқиб жон саклаб қолган. Шундан кейин ватан химоячилари турган жойларида зовурлар казиб урнашиб оладилар. Ватан химоячиларининг бир қисми шаҳарга қайтиб дам олишга ва янги жангларга тайёргарлик қилиш тараддудига киришади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, қулга қиритилган катта галаба қарнай-сурнай садолари ва ашула-қуйлар садоси остида зўр шоду хуррамлик ва тантана билан қарши олинди. Шуниси диққатга сазоворки, бу галабани қулга қиритишда шаҳардаги аҳолининг катта-кичик барча тоифалари ва аёллар фаол катнашдилар. Бу хусусда воқеалар катнашчиси Мухаммад Солиҳ Тошкандий шундай ёзади: «Шаҳар аҳолининг 7 ешидан 70 ёшгача эркак-хотин, ёш-қариси хизмат камарини белларига боғлаб, пишган таомларни бошларига қутариб қатик, сут, шарбат, иссиқ нонлар ва ширин меваларни саватларга солиб, гозийлар ва мужоҳидлар турган жойларга олиб бориб, илтижо, тавалло ва дилдорлик қилиб, кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб, қуз ёшлари билан гозийлар ва мужоҳидлар юзларидаги чангу губорларни ювиб, артиб кўзгудек тозалаб, (қелтирган нарсаларини) еб битиришларини илтижо қилдилар».

Киши қалбини ҳаяжонга солувчи мазкур сатрлар шундан гувоҳлик берадики, тошкентликлар Ватани ва дини учун жонини ҳам, молини ҳам фидо этиб чинакам эрксеварликларини, қиндик қони тўқилган ерга содиқликларини яққол намойиш қилдилар. Галаба томи маънодаги халқ шодиёнасига айланиб, довлуги хонлиқнинг барча жойларига тарқалди. Эндиликда Султон Саъидхон ва Мулла Олимкул навбатдаги жангни қайси тарзда ўтказиш хусусида маслаҳатлашиб олиш учун қенгаш чақирдилар. Бунда тошкентликлар бир тарафга ва қўқонликлар иккинчи томонга алоҳида ўтказилиб,

фикр алмашилди.

Тошкент вакиллари катта жасорат ва гайрат билан галабага эришилганлигини эслатишиб, Содик Тўра ва унинг укаси Арслон Кенесари ўғиллари бошчилигида навкарларни ва гоziйларни Туркистон, Окмасжид, Тўқмоқ, Олмаота ва, умуман Гулжагача бўлган хонликка тегишли ерларни қайта эгаллашга чақирдилар. Бошқачароқ айтганда, улар хужумкорлик ва шиддат билан босқинчилар устига бостириб бориш зарурлигини таъкидладилар. Аммо кўконлик амалдор Отабек шарбатдор деган киши Мулла Олимкулга пичирлаб: «Агар уларнинг бу режалари руёбга чиқиб қолса, у вақтда бириси хон, бириси вазирликни хохлаб биздан юз ўгириши турган гап» деган. Мулла Олимкулга бу гап маъқул тушиб, аввало мамлакатдаги ички ишларни ҳал этиб, сўнгра жаҳонгирлик қилиш ўринлидир, деб жавоб берган. Аслида душман мағлубиятга учраб турган кезларда шиддатли хужум воситасида уни тамомила тор-мор этиш ҳарбий нуктаи назардан энг тўғри йўл эди. Аммо Мулла Олимкул бундан олдинги галабаларда ҳам душманни охиригача мағлубиятга учратиш сиёсатини қўлламай дастлабки галаба билан қаноатланиб қолгани рус ҳарбий сардорларига жуда қўл келганди. Улар ҳар қил бундан фойдаланиб, нафас ростлаб ва тайергарлик қўриб ҳал қилувчи жангларда қаланд кела бошладилар. Тошкентда ҳам худди шундай ҳол юз берди.

Рус манбаларига қўра, юқорида шарҳланган жанг 9 май эрталаб соат 7 да бошланиб, ватан ҳимоячилари 12 замбаракдан ўқ узиб, хужум қилганлар. Шундан кейин гўе ватан ҳимоячилари чекинган эмиш. Лекин, дейилади рус манбасида, душманнинг (яъни ватан ҳимоячиларининг — Х. 3.) ўқ ёмғирлари остида рус аскарлари тепаликка чиқиб олган эдилар. Бу маълумот муаррихнинг руслар Ниёзбек қалъасидаги тепаликка чекиндилар, деган сўзларини тасдиқлайди. Аммо рус манбаларида Черняевнинг мағлубиятини сир тутиш мақсадида ватан ҳимоячиларининг қалъаси тилга олинмайдиган.

Қалабадан кейинги воқеаларни муаррих қуйидагича таърифлайди. У мадрасадаги ўз сафдошлари билан қуролланган ҳолда Қўқон дарвозасидан чиқиб, Салор ариғи орқали Назар қўрбоши қўргончасига қелган. Бу ердан улар жанг майдонига отланишиб, Олчок ва Дўрмонча деган жойга бориб, мудофаада турган ватан ҳимоячиларига қўшилганлар. Бу ерларнинг уч жойида 12 тадан, яъни 36 тўп ўрнатилган бўлиб, уларнинг орасида сарбозлар ва гоziйлар ўрнаштирилган эди. Айни вақтда Шўртепа қалъасининг нариги томонида уч бўлинмадан иборат рус аскарлари турган. Ҳар икки томон ўртасида тўплардан ўқ ёмғирдек ёғилиб, ҳамма екни қанг-тўзон қоплаган. Бу дахшатли жангни ўз қўзи билан қўрган Муҳаммад Тошқандий шундай ёзганди: «Тўплар ва милтиқлар оғзидан думалок ўт-оловлар чиқиб, ҳавога парвоз этиб, душман устига ёғар эди. Жасур ва фидойи сарбозлар ҳамда мужоҳидлар уруш майдонида душманни ёқасидан ушлаб ва мушшлашиб, қўлларидаги тиг, қилич ва найзалар билан жанг қилдилар. Майдонда ўлаётганлар ва жароҳатланганларнинг ох-воҳлари ва фарёдлари садолари ҳар томондан эшитилиб турарди».

Шу пайтда Мулла Олимкул хужумни янада жадаллаштириш ҳақида фармон бериб, Абдуллабек билан от қоптириб жангга қириб қетдилар. Абдуллабек бир қўзидан жароҳатланади, лекин у бўш қелмай қаршисидаги рус солдатини қиличи билан икки бўлак қилиб ташлайди. Мулла Олимкулнинг ўзи ҳам бир солдатни қопиб ташлайди. Жанг

авжига миниб турган пайтда бир ўк Мулла Олимкулнинг корнини тешиб, киндигидан чиқиб кетади. Шу онда Мулла Олимкул «от устидан йикилаётганда уни бўйнидан махкам ушлаб, ўзини яна от устига олди ва шу холда тўпхона олдига бориб фармон бердиким: «Тошкент фукаролари аста-секин орқага кайтиб ўзларини шаҳар ичига олсинлар, бошқа сарбозлар ва мужохидлар эса урушни давом эттирсинлар».

Мулла Олимкулнинг каттик жарохатлангани ва тошкентликларнинг шаҳар ичига кайтиши хақидаги кўрсатма ватан химоячиларини саросима ва ваҳимага солиб қўйди. Шунга карамай ватан химоячилари жангни давом эттирдилар.

Юкорида шархланган жангнинг тафсилоти ва айрим сардорларнинг хоинлиги Мулла Олим Махмудхожи асарида ҳам ўз ифодасини топган. Унга кўра, кипчок ва киргизларнинг баъзи бошликлари нихоятда хавф-хатарли ва тақдирни хал этувчи дамларда очикдан-очик жанг қилишдан бош тортган. Бу масала хусусида ўша муаллиф шундай езган: «Тошкентдан тахминан ўн икки чакиримлик Олчок мавзеига яқинлашганда Мулла Олимкул курибдурларким, Русия кўшини бир жойга жам бўлиб турубдур.

Оларнинг муқобилига Мулла Олимкул отлик мерганларни пиёда қилиб, тўпчи сарбозларни енига қўйиб, тўпларни рўбарў айлаб, икки тараф отишма бошлабдир. Хар икки тарафнинг тўп-тўфонг отишидан ва чангу губоридин уруш маъракаси қоронғу бўлиб, бир-бирларини кўрмайдургон даражага етуб, бу урушда Мулла Олимкул ўзи кўшинга бош бўлиб, гоҳ бул тараф, гоҳ ул тарафдаги аскарларнинг тепасига бориб кўнгил сураб турган. Аксар кипчок-киргизия саркардалари кўшинлар билан урушга аралашмай Мулла Олимкулга кўриниш айлаб тепа устидин урушни назорат қилиб турубдурлар. Мулла Олимкул Юнусжон шиговулни юбориб айтибдурларким: «Бу қандай ахвол... хусумат ва адоватни вақти эмас, уруш тамом бўлгандан кейин хар нима кўнгилларингизда бўлса, муддоан таъб жойига етказурман. Хаммамиз иттифокдашиб обрў олайлук, бўлмаса мулку мамлакат, давлат қўлдан кетадур». Бу сўзларни Юнусжон шиговул етқургон холда оларнинг ичидан Пўлод киргиз деган дагал одам каттик ва дуруст жавоб бериб, Юнусжонни қайтарди. Шул уруш асносида Мулла Олимкул савора хар қайси кўшин дастасида гоҳ тўпчилар, гоҳ пиёда мерган ва отлуг аскарлар олдига бориб, хар қайсиларига ўзи амр бериб турган холда биқинидан ўк тегиб отдин йиқилди. Дархол уни от узасига олиб, кўшиннинг назарига соғ одамдек кўрсатиб кўшинга дархол тўп ва тўпхоналар илан аскар Тошкент рафига қайтсин деб амр берилди».

Шу равишда ватан химоячилари сардорсиз қолиб ўз холига ташланди ва парокандалик қучайиб борди. Шунга карамай улар ўз қуч ва иродаларига таянган холда уруш майдонини ташлаб кетмадилар. Улар 36 замбаракдан душманга қарши ўк отиб турдилар. Сўнгра қарнай садолари остида ватан химоячилари бирданига хужумга ўтиб, душманлар билан юзма-юз жанг қилдилар. Шу тарзда улар аста-секин Салор аригига чекиндилар. Бу вақтда Мулла Олимкул нихоятда огир ахволига карамай жангчилар билан бирга бўлди.

Аммо баъзи хоин гурухларнинг хатти-ҳаракатлари душманга қарши қурашга анча зарар етказди. Биринчилар қатори Ҳакимхўжа Қалон бошчилигидаги себзорликлар душман хужумига бардош беролмай қочдилар. Кипчок, киргиз ва андижонликлар ҳам қўлга тушган нарсаларни олиб Фаргона томонга йўл олдилар. Муаррихнинг гувоҳлик беришича, бундай соткин гурухлар ҳатто Қўқон дарвозаси рўпарасида турган 12 тўпни

шаҳар ичига олиб кириш ҳақида тўпчиларнинг илтимосига кулоқ солмай кетаверганлар. У ўзининг ҳамроҳлари билан икки тўпни шаҳар ичига жойлаштиришга ёрдам берган. Худди шу вақтда белига олтин камар боғлаган, қумуш кинда қиличи ва олтин сошш ойболтаси бор сардорлардан бири ҳам кочиб кетаётганда Мухаммад Тошкандий уни хоинликда айблаб темир табак билан елкасига уриб йикитган. «Бироз муддатдан кейин, — деб ёзганди муаррих, — Абдуллабек табиб Мулла Олимкулни ўзига суянтириб келатир, уларни ёнида эса хиндистонлик тўпчибоши дастурмолчаси билан кўз ешларини артиб турган эди. Шунда Мулла Олимкулнинг ўгли келиб дадасини кўргани ҳамон «Вой, отам», деб йиглаб юборди. Жамидор (ўша хинд) тўпчибоши дархол унга «товуш чиқарма», деб ишорат қилди. Ўглини кўриб Мулла Олимкул олдида келишини ишорат қилди. Ўгли дарров келиб қулогини отасини оғзига тутди. Мулла Олимкул нималарнидир пичирлади ҳамда қўйнига қўлини тикиб пайгамбарнинг муборак сочларини ўғлига берди. Шу билан ўгли билан хайрлашди ва кетишига рухсат берди. Шундан кейин Мулла Олимкулни аста-секин Кўкон дарвозасидан ичкарига олиб киришиб чап томонига шайх Шиблий кўпригига юришиб ва ундан ўтиб ўнг қўлдаги соя-салкин дарахтзорга етказишди».

Шу пайтда русларнинг тўпдан отган ўқларининг бири қалъани шикастлантирди, иккинчиси баъзи тўпларни ўлдирди ва баъзиларини жароҳатлантирди. Натижада тўп отувчи киши қолмаганидан Мухаммад Тошкандий ҳамроҳлари билан ўқни тўпга жойлаётганида бир ёш йигит келиб, исми Тошмухаммад эканлигини ва Оккўргонданлигини билдириб тўпни отишга киришган. Бу йигитнинг отган ўқлари хато кетмасдан мўлжалга тегиши орқасида рус замбаракларининг овози ўчган. Бундан хурсанд бўлган Мухаммад Тошкандий дебди: «Эй, жон ўғлим, сени хизматингни шарофатидан мусулмонлар катта фойда кўрдилар, қалъа қунгирасидан қарайлик-чи, ўқлар бекорга кетмаганмикан. Тездан қарасак, руслар Ниёзбекни катта йўли бўйлаб тўпларини пастлик ерга қўйиб, сўнгра аста-секин Шуртепа томонга юрдилар. Буларни кўриб мен: «Охиратинг обод бўлсин, зоту зурриётингга раҳмат», — деб Тошмухаммадни дуо қилдим».

Ватан ҳимоячилари душманга қарши тўплардан ўқ узишни тухтатмай, пировардида ҳаммаси шаҳар ичига қайтишиб дарвозаларни маҳкамлашди. Шаҳарда ўз-бошимчалик ва парокандалик ҳукм суриши орқасида вазият янада оғирлашган. Ҳамон Кўкон наварларидан бир гуруҳ кишиларнинг Хўжанд ва Кўкон томонга кетаятганлигини кўриш мумкин эди. Шу пайтда Асадулла табиб ва Абдулла либосдор шайх Шиблий кўприги томонидан ярадор Мулла Олимкулни замбилда ҳукумат саройига олиб келдилар. У замбилда етган ҳолда «Тошкент фуқаролари ҳафа бўлмасдан уй-жойларига қайтсинлар», деган сўзларни такрорлай берган. Афтидан, у уларни шаҳар мудофааси билан машғул бўлишга чақирган. Мухаммад Солих Тошкандий ҳамроҳи Эшонхонхожи билан шовкин-суронни эшитиб қурол билан масжиддан кўчага чиқишса, Чуст ҳокими Мухаммад Аюб отлиг яроғ-аслаҳалар ва байроқлар ҳамда минг кишилик отлик аскарлар билан кетаётган экан. Уларга «Қаёқча кетаятсизлар?», деб савол берилганда, «Ўруслар Кўкча дарвозаси томон келмокчи, амири лашкар Мулла Олимкул ўша ёққа боришни буюрдилар», деб жавоб берганлар. Шу пайтда бир киши амири лашкар ўлдилар, улар кочиб кетаётир, деб муаррихга гапирган. Шунда Мухаммад Солих Тошкандий Чуст ҳокимига «Ҳукумат берган тузини» инобатга олиб, душманга қарши урушни давом

эттириш лозимлигини айтганда, ҳоким: «Бу муллавачча нималарни гапираяпти», — деб қиличи билан унинг бошига урмоқчи бўлган. Мухаммад Тошкандий эса чакконлик қилиб милтигининг кўндоғи билан ҳоким отининг тумшугига ва орқа томонига урганда гандираклаб, орқага кетаётган отларга урилган. Улар ваҳимага тушиб қочиб қолганлар. Муаррих яна бир воқеанинг гувоҳи бўлган. У кўчада кетаётганда чопони ичида қиличибор икки кишининг юк ортилган икки отни етаклаб кетаётганликларини кўриб, сўраганда «Бизлар савдогарлармиз, ҳукумат саройига бораётирмиз», — деб жавоб беришган. Аммо Мухаммад Солих Тошкандийнинг шогирдларидан бири отликлар Кўкондан қори Шамсиддин томонидан Мулла Олимкулга уруш харажатлари учун юборилган маблағларни олиб кетаётган Ҳакимхўжа ва Ёқуббойвачча исмли кишилар эканлигини маълум қилади. Бу давлат хазинасига тегишли маблағларни англаган Мухаммад Солих Тошкандий хазинани Муса Мухаммадбий деган кишининг уйига қуйдирган ва ўғирланишдан сақлаган. Шундан кейин Мухаммад Солих Тошкандий бу ҳақда маълумот бериш учун Султон Саъидхон ҳузурига кетади. У ҳамроҳи Эшонхўжа билан шайх Шиблий ариғи кўпригидан ўтганда «подшоҳлик анжомларини ва ҳар хил нарсаларни» тепасида турган Тўракул деган кишига дуч келган. У киши бу хазинага тегишли нафис ва қимматли буюмларни шаҳар ичига олишда ёрдам беришни муаррихдан илтимос қилган. Бу сўров сарбозлар ёрдами билан амалга оширилган. Кейин маълум бўлишича, хазина моллари қаергадир олиб кетишга тайерлаб қўйилган экан. Мухаммад Солих Тошкандий Султон Саъидхон дарвозанинг шимолидаги Давлатбой деган кишининг ўрикзорида турганини аниқлаб олади. Мухаммад Солих Тошкандий Султон Саъидхоннинг: «Қаердан келаётисизлар?», — деган саволига шундай жавоб беради: «Мужоҳидлар ва ғозийлар жамоасига Кўкон дарвозасини беркитдириб, паришонхол ва ҳар томонга қочаётган кишиларни ўз жойларига қайтариб ва яхши сўзлар билан кўнгилларини кўтариб, юракларидаги ҳар турли ваҳима ва ҳавфни чиқариб, подшоҳликка тегишли турли молларни ва маблағларни талон-тарож этишдан холи этиб, маълумот бериш учун ҳузурингизга келдик».

Шунингдек, у сўзининг охирида Тошкент шаҳрининг «қуршовдаги қўл-оёқсиз (сардорсиз) ва ташналиқда (сувсизликда) қолган халқини озод этишнинг охири бахайр бўлишлиғи»ни таъминлаб, «яхши ном қолдириш ва буни авлодлар қалбида абадул-абад сақланишини» таъкидлаб ўтади.

Мухаммад Солих Тошкандийнинг бу оташин ватанпарварлик сўзлари Султон Саъидхон ва юқорида айтилган хазинани Кўконга олиб қочишга ҳаракат қилаётган Муфсид Отабек шарбатдорнинг қазабини кўзгатиб юборди. У ўзини тута олмай навқарларга Мухаммад Солих Тошкандийни отиб ташлашни буюрди. «Бизлар ҳам, — деб ёзади муаррих, — қўчани ўртасига тушиб улардан олдин милтиқларимиз билан уларни пешонасини нишонга олдик. Бу ҳолни кўриб турган вилоят катталаридан бири бўлмиш Эшон Мансурхўжа: «Отабек, ҳозир шундай вақтки, фитна-фасодни ва халқни паришонлигини даф этиб ва орқага қайтиб мамлакатдорлик ишлари билан машғул бўлиш дарқордир. Айни бир вақтда подшоҳлик асбобу анжомларини бир ерга тўплаш лозимдир», — деб гапирган.

Шундан кейин йўлга чиқишга отланиб турган Султон Саъидхон «дархол отининг жиловини орқага буриб ва қайтиб» Мухаммад Солих Тошкандий ва бошқа кишиларнинг олдига қилиб ўзининг кетмаслигини аңлатди. Шундай қилиб кўрдикки, Мухаммад Солих Тошкандий оташин ватанпарвар, жасоратли ва мард жангчи сифатида ўз она юрти

химояси учун ҳеч нарсадан қайтмаган. Унинг Султон Саъидхонни қора қучлар панжасидан ажратиб олиши ва хазина молларини саклаб қолиши душман камалидаги шаҳар аҳли учун ҳар жихатдан катта аҳамиятга эга бўлди. Султон Саъидхондан юз ўгириб қочиб кетган қипчоқлар, қирғизлар, айрим Қўқон сардорлари ва навқарлари Қўқонга боришиб тахтга янги хонни тайинлаш ҳаракатига тушиб кетдилар. Бу вақтда Тошкент шаҳри амалда Қўқон хонлигидан ажралган ҳолда яшамоқда эди. Аммо Тошкент аҳли Султон Саъидхоннинг, юқорида кўрсатилганидек, Мулла Олимкул амири лашкар билан душманга қарши қурашларда бевосита қатнашганлигини қадрлаб ва ўз содиқлигини изҳор қилиб, уни қайта хонлик тахтига ўтказдилар. «Мамлакат аъёнлари, ашрафлар ва мутасаддилар, хусусан Содик Тўра ва уқаси Арслон Тўра, Мулла Солиҳ додхоҳ, Бобожон понсодбоши, Мулла Содик ва Отақули Маҳрам ясовул ва бошқа сардорлар ҳозир бўлишиб, таъзим ила салом беришиб, пешоналарини мазаллати тупроғига суртиб, амал даражалари мақомига яраша ўтиришиб яқдиллик билан Султон Саъидхонни тўрт бурчақли оқ қийғизни устига ўтказиб, юзини қибла томонга қаратиб қўйдилар. Тўрт жамоа ва қабила бошлиқлари қийғизни бир бурчақидан, уламо ва фозиллар иккинчи бурчақидан, Содик Тўра ва Арслон Тўра ва бошқа элат бошлиқлари учинчи бурчақидан, Қўқон сардорлари тўртинчи бурчақидан, Тошкент аъёнлари, ашрафлари ва саркардалари, жумладан Шер Алибий, ҳаммалари бирданига тақриб айтиб, саловот ўқиб, йиглашиб подшоҳликка қўтаришди ҳамда подшоҳлик тожини бошига қийғизишди. Шу онда улар «Муборак бўлсин» дейишиб, табриклашдилар. Султон Саъидхон шарафига зиёфат берилди».

Султон Саъидхон Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг хизматларини тақдирлаб, шойи тўн қийғизиб шундай деган: «Эшони домолла! Энди давлатга шерик бўлдингиз, хабар олиб турсунлар». Шу равишда Тошкент ўз хонига эга бўлиб, амалда мустақиллигини намойиш этди.

Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг ёзишича, мазкур воқеа арафасида унинг амакиваччаси эшон Юсуфхўжа Иноғомхўжа қитқурушнинг ўғли хонадонидан Мулла Олимкулни ўлиги чиқарилиб, Шайхонтаҳур қабристонида қўйилган. У ҳам тобутни қўтаришиб борган. Мулла Олимкулнинг жон бериши ва дафн этилишини Аваз Муҳаммад Атоқул Хўқандий шундай баён этган: «Қирғиз ва қипчоқлар вафосизлик қилиб, Хўқанди латифга кетган қўқонларида сартия аҳолиси замон хонига вафодорлик кўрсатиб, амири лашкар билан қолдилар. (Қипчоқ ва қирғизлар) хиёнати амири лашкарга ҳам маълум бўлди. Бундан дард чекиб (Олимкулнинг) қасаллиги яна оғирлашди ва пешиндан кейин унинг руҳ қўшчаси тананинг тор қабрасидан қалб бўлиб, жаннат оламининг фазосига ўқиб кетди, жонни жон ато қилганга бериб, шаҳодат даражасига етди. Амири лашкарнинг фарзандлари, хотинлари ва тобелари бу аҳволни мушоҳада қилиб, мажруҳ қалблари яна маҳзун бўлди. Сабру қарор жабрини қўлдан бериб, қам ва қайғу тариқасига ўтдилар. Арқони давлат, аъёни шавқат, сартия мамлакатининг ақобиру ашрафлари, Тошкентнинг қаттаю-қичиги ҳамма қайғуга тушиб йигладилар. Уларни қўзларидаги ёшлар дурга ўхшаб оқарди.

Алқисса, ул жамоатнинг нолаю фареди қўйда қилмади ва бу қарди бедавога илож ҳам топилмади. Ниҳоят, қўҳира дунбнинг орийат либосини амири лашкар танидан ечиб, охиралиқ либосини қийинтирдилар. Арқони давлат ва аъёни мамлакат қайси мақомга Мулла Олимкулнинг қасадини қўяйлик, деб мажбуран қилиб бир қарорга қарор қилдилар.

Шу маҳал амири лашкарнинг бир неча ишончли кишиси ўзаро маслаҳат қилиб иттифокликда жасадни фозиллар қуёши ҳазрати Шайх Хованд Тахур мазорида дафн қилдилар».

Бинобарин, Мулла Олимкул қайгу-алам ва ҳурмат-иззат билан жамоа ахлининг барча тоифалари иштирокида қўмилди. Ҳақиқатан ҳам у ўз халқининг содиқ фарзанди ва жонқуяри эди. У Маллахон вақтидаёқ ўнлаб янги ва анча такомиллашган тўпларни, яроғ-аслаҳаларни тайерлашга катта эътибор билан қаради. У Рус давлатининг тажовузига қарши олиб борилган жангларга бевосита бошчилик қилди. Уларда қўлга қиритилган ажойиб ғалабалар унинг номи билан боғлиқдир. Пировардида унинг ўзи ҳам жанг майдонида оғир жароҳатланди ва ҳалок бўлди.

Тўғри, айрим манбаларда Мулла Олимкул фаолиятига доир салбий қарашлар ҳам мавжуд. Аммо ўша даврдаги жуда мушкул сиёсий ва иқтисодий шароитда унинг қилган ишлари ҳар қимнинг ҳам қўлидан келармас эди. Бунинг учун Мулла Олимкулга ўхшаган ватанпарварлик, тadbиркорлик ва жасорат сингари олий фазилатларга эга бўлиш лозим эди.

Султон Саъидхон қайта тахтга ўтказилганидан қўп ўтмай саркардалар, уламо ва фозиллар, умуман, шаҳарнинг нуфузли кишилари қатнашувида Рус давлатига қарши қурашда қандай чоралар қўриш масаласи бўйича кенгаш ўтказилди. Қизгин баҳслардан сўнг ёрдам сураб Қўқонга, Бухоро ва Хива хонлиқларига элчилар юборишга қелишилди. Султон Саъидхоннинг кўрсатмасига биноан, хон саройидаги Мулла Мирза шиговул ва Мулла Юнусхон мунший деган кишиларга юқорида қайд этилган жойларнинг ҳукмдорлари номига хат тайёрлаш топширилди. Қўқонга юборилган элчилар жанг майдонидан қочиб бораётган Қўш парвоначи қипчоқ (қобиқ Тошкент ҳокими) ва Мирза Аҳмад қушбеги бошчилигидаги навоқарларни Қисқент ва Қурамада учратиб, ёрдам бериш тўғрисидаги хатни топширганлар. Аммо улар орқага қайтишга қўнмай Султон Саъид ва Муфсид Отабек шарбатдор номларига хат ёзиб, қандай бўлмасин Султон Саъидни Қўқонга олиб қелишни, ақс қолда тахт бегоналарга ўтиб қетишни маълум қилганлар. Шу билан элчилар орқаларига қайтишган. Бухорога себзорлик эшон Ҳакимхўжа қозикалон бошчилигида ҳар даҳадан тўрт оқсоқол юборилган эди. Тошкентликларнинг сўрови хон саройида муҳокама этилганда бир ғуруҳ кишилар қалавд овоз билан: «Эвди бизларга ҳам жиҳод ва ғазот қилиш фарздир», дейишган. Амир Музаффар ҳам Тошкентга ҳамдардлик изҳор этиб, мактублар билан элчиларнинг қайтишларига руҳсат берган. Аммо амир Музаффар элчигарга Жиззах орқали қетишни буюриб, унинг ҳокими эронлик Ёқуб номига ҳам хат ёзиб юборган. Элчилар бу ерга қелишганда суҳбат вақтида ҳоким дебди: «Султон Саъидхон Тошкентда қамалда турган эканлар, сизлар соғ-саломат этиб борганларингиздан кейин айтингларики, у амир Музаффари олийларига қўриниш берсинлар ва зиёратни бажо келтирсинлар. Шундай қилинса, ҳукмдорлик қоидаларига риоя қилиниб иттифоклик, ҳамкорлик ва дўстликни юзага қелишига баҳона бўлади».

Музаффархоннинг жавоб хати ҳам ҳудди шу мазмунда эди. Ҳуллас, Бухоро амири биринчи ғалда Султон Саъидхоннинг бўйсунуши ва шундан кейингина ёрдам бериши мумкинлигини билдирди. Бу аслида Тошкентнинг Бухоро амирлиги таркибига қириши деган сўз эди. Шу боис мазкур масала шаҳарнинг нуфузли кишилари, жумладан, «Тарихи

жадвдайи Тошканд» асари муаллифи катнашувида муҳокамага қўйилди. «Бу кенгашда, — деб ёзади Мухаммад Солих Тошкандий, — Қўқоннинг баъзи бетамиз ақобирлари ҳамда шайтон, маккор кишилари Отабек шарбатдорнинг Султон Саъидхонни Бухоро амири ҳузурига юбориш ҳақидаги сўзини қувватладилар».

Мухаммад Солих Тошкандий сўзламокчи бўлиб турганда Мухаммад Солих додхон унга, қўқонлиқизга келган гапни ошқора гапираверинг, деган. «Шундан кейин, — деб ёзади Мухаммад Солих Тошкандий, — Султон Саъидхонга савол бердим: «Шахзода, сиз қимнинг фарзандисиз?» — Жавоб бердиларким: «Шахид Маллахоннинг арзанда ва азиз ўғлиман». Мен дедим: «Отасига ҳам, ўғлига ҳам раҳмат, бириси адолат ногорасини чалди, иккинчиси эса, газот ва жиход йўлида хизмат қўрсатиб ва яхши ном чиқариб ўзга ҳукмдорларни хайратга солди. Шахзода бамисоли хонлиқ ҳазинасидаги жавҳардир, уни бекордан-бекорга қўлдан бой бермаслик лозим. Аксинча, бу кишини этагидан ушлаш бурчимиздир. Хали қўлга қирмаган насиёга ишониб қўлдаги нақдни бериш ярамайди. Давлатнинг тузини ичган ҳар бир амалдор ва саркарда унинг гамини емай, хизмат қилмай ва ўз вазифасини адо этмай ҳар томонга қараб қочса, фуқаролар душманининг асирига айланиши турган гапдир».

Бу сўзларнинг тагида, агар Султон Саъидхон Бухорога кетса, у вақтда халқ олдидаги масъулиятини ва бурчини бажармай катта хатога йўл қўяди ҳамда фуқароларни Рус давлати тобесига айлантиради, деган даъво етибди, албатта. Кенгашда Мухаммад Солих Тошкандий фикрини қувватловчилар ҳам бўлиб, улар шундай дейишган: қўлдаги нарсани ҳавойи гапга ишониб бериш ва йўқ нарсага умид боғлаш ақлсизликдан, нодонликдан ва кейинги пушаймонликдан иборатдир. Биз ҳар томонга элчилар юбориб ёрдам сўрадик, энди ёрдам берсинлар ёки бермасинлар, барибир, уруш ҳаражатларини Тошкент аҳли ўз бўйнига олиб, нимаики зарур бўлса, етказиб берилади. Шу онда Отабек шарбатдор шайхонтахурлик Мулла Миржалил Гулмирза оксоқол углини Бухорога элчи сифатида юборишни таклиф қилди. Бунга қарши ўлароқ Мухаммад Солих Тошкандий: — Яхшиси, биздан ярим чақирим масофадаги генерал Черняев ҳузурига ақлли ва тадбиркор элчини юбориб, урушнинг тўхтатилишини ва унинг Чимкентга қайтишини таклиф этайлик, деган. У бу режа амалга ошса, ҳарбий тайергарлик қўриш учун вақтдан ютиш мумкин бўлишини баён қилган. Кенгашдагиларга бу таклиф маъқул бўлиб турганда бир гуруҳ «худбин ва жохиллар: — Бизлар русларга бош эгиб ҳеч вақт элчи юбормаймиз, — деб ўринларидан туриб кетишган. Шунда Султон Саъидхон Мухаммад Солих Тошкандийга шойи тўн қийғизиб: «Эшон домламиз ҳозиржавоб ва ҳамма бобдурлар», — деб мактаган.

Қўп ўтмай Бухородан Искандар отлик бир амалдор олти нафар киши билан қелиб Султон Саъидхонга амир Музаффар мактубини топширган. Бу мактуб мазмуни Султон Саъидхон ва шаҳарнинг нуфузли кишилари катнашган кенгашда муҳокама этилади. Унда Султон Саъидхонни Бухорога таклиф қилишдан мақсад қамалдаги тошкентликларга ва атроф-жойлардагиларга дўстона ёрдам бериш эканлиги ёзилган экан.

Султон Саъидхон мактубни қўлга олиб йигин катнашчиларига дебди: «Эй, қамалдаги фуқаролар, дин йўлида девор остида етган кишилар, душман укига қўқрагини тутиб турганлар, қанг-тўзонда қолганлар, қонларини аямай душман найзаси ва укига қалқон

бўлганлар, қандай маслаҳат берасизлар?» Кенгашдагилар яқдиллик билан: «Бизга ҳозир ниҳоятда оғир дамларда ёрдам бериш ўрнига сардорларимизни олиб кетишадиларми, ахир. Биз раҳбарсиз қоламиз-ку, бошимизни олса олсинларки, лекин ҳукмдоримизни бермаймиз», — деб жаҳл ва норозилик билан тарқаб кетганлар. Шундан кейин нуфузли кишилардан бир гуруҳи келиб Султон Саъидхонни Бухорога жўнатишга қарор қилдилар. Бундан хабар топган Муҳаммад Солих Тошкандий дарҳол келиб норозилик билдирганда, Бухоро амирининг тарафдорлари «Султон Саъидхон Бухорога бормагунча ёрдам бўлмайди, амир хазратлари эса бу ерга қадам босмайдилар», — деб жавоб берганлар.

Шунда Муҳаммад Солих Тошкандий кўнглида ёрдам қўлини чўзиш ниятидаги одам шарт қўймай келаверади, амирнинг эса Рус давлати билан тили бир, деб гапирган. Сўнгра у очикдан-очик: «Давлат тузини ичган амалдорлар ва сардорлар қочсалар, қалъани тупроғини ялаб ётган фуқаролар, ғариблар, бева-бечораларнинг қўллари қиёматгача уларни ёқасига ёпишиб, маломат ва таъна остида қоладилар», деб чиқиб кетган.

Хуллас, Султон Саъидхон 1865 йил 9 июнда, эрта тонгда Мирҳамид Мирҳалим ўғли бошчилигида 500 аскар ва бир тўп билан Бухорога йўл олди. Бу вақтда душман тўпларининг овози эшитилиб турмоқда эди. Султон Саъидхон кетмасдан бир неча кун илгари рус ҳарбий саркардалари бўлажак ҳал қилувчи жангга пухта тайергарлик қўрдилар. Улар «Туркистон заминига, хусусан, Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва бошқа жойларга жосуслар юбориб, маълумот тўпладилар ва қўп нарсаларни билиб олдилар».

Айни замонда Тошкентдан Бухорога элчилар юборилганидан хабар топган Черняев амирнинг ҳарбий юриш қилиши эҳтимолдан ҳоли эмас, деб унинг йулини тўсиш учун 1865 йил 17 майда Зангиота орқали бориб, Сирдарё қирғоғидаги Чиноз қалъасини эгаллади. Бу ерда 4 чўян замбарак ва бошқа яроғ-аслаҳаларни ўлжа олди. Шундан кейин у ўз аскарлари билан Тошкент остонасида қоддирилган подполковник Краевский бошлик ҳарбий қисмга келиб қўшилди. Руслар вақти-вақти билан шаҳарни тўплардан ўққа тутиб турдилар. Чунончи, бир қисм солдатлар шайх Шиблий ариғи атрофидаги Азизберди оксоқолга тегишли жойга ўрнашиб, тўплардан қалъани ўқ емгирлари остига олди. Буларга қарши шаҳар дарвозалари тепасига ўрнатилган тўплардан жавоб ўқлари отилди. Улар шу даражада мўлжалга аниқ отилдики, душман чекинишга мажбур бўлди. Бу муваффақият учун Султон Саъидхон ўзини қўрсатган ҳар бир тўпчини 100 тангадан пул, биттадан тўн ва қўй билан тақдирлаган эди. Аммо ҳали қаттиқ жанглар ва талофатлар олдинда эди. Мана шундай ҳавф-хатарда Мулла Олимкулнинг ўлими ва Султон Саъидхоннинг шаҳарни ташлаб кетиши ватан ҳимоячиларини сардорсиз ҳамда лашкарбошисиз қолдирди. Бунинг устига Бухоро, Қўқон ва Хивадан ҳеч қандай ердам келмади. Айниқса, Бухоро хонлигининг тутган сиёсати душманга қарши курашга бекиес қатта зиён қилтирди. «Тошкентдан, — деб ёзади Мулла Олим Маҳдумхожи, — одам ва ариза юбордилар. Амири Бухоро буларга гўёки ёрдам ва иноят тариқасида Искандарбек саркардани беш-ўн узун чопон одам ила Тошкентга юборгандан бошқа фойдалари бўлмади. Лекин ёрдам бермок умидида Тошкент шаҳрида Хўқанд ҳокими бўлиб турган хонзодани (Султон Саъидни) бир неча саркардалар илан Бухорога олдириб кетмок бўддилар. Муддаолари ёрдам бермок ўрнига Хўқанд тахтини тасарруфига олиб, ўзларига тобе одамни хон қилмок эканлар. Бу муддаони жойига қелтурмок учун тошкентликларга қанча ваъда қилдилар айлаб, Фарғона ўлкасига мустақил хон

маснадида барқарор бўлиб турган ёш хонзода Султон Саъидхонни бир неча улуглар билан Бухорога олдуриб кетдилар».

Бухоро хони Музаффархоннинг ўта калтафахмлиги ва нодонлиги орқасида «Тошкент мамлакати беҳоким ва эгасиз қолди. Алқисса, мусулмонлар бесаранжом бўлиб бошсиз қолдилар. Хар бир фирка ўз ҳолича эди. Бунга қўшимча, Тошкент фуқароси қолдирилган бир неча минг ҳукандлик сарбозларни навбат билан боқардилар».

Қамалда ва ҳаёти қил устида турган Тошкентга Қўқон хонлиги томонидан хар жихатдан ёрдамнинг тобора қучайтириб берилиши ҳам фарз, ҳам қарз эди. Аммо у ерда юзага қелган вазият бунга йўл бермади. Хонликнинг юқори табақа вақиллари тахт учун қурашга муққасидан тушиб ўзлари билан ўзлари ўралашиб қолдилар. Аваз Муҳаммад Атоқ Хўқандийнинг берган маълумотиға қура, 1865 йилнинг 31 майида қипчоқ ва қирғизларнинг сардорлари Қирдарё буйидаги Сарой деган қишлоқда шахзода Шодибекни хон тахтиға ўтқазишға қарор қилишиб Қўқонға боришади. У ерда улар Бекмуҳаммад қипчоқни мингбоши лавозимиға ўтқазиб, ҳокимиятни қўлга оладилар. Аммо Бухоро амира Музаффар ўзининг вассали сифатида Худойёрхонни Қўқон тахтиға ўтқазиш учун харбий юришға тайергарлик қўрарди. Шу боис Қўқон хонлигида ўзаро қиддиёт ва урушлар қизиқ, вазият ниҳоятда оғирлашди.

Оқибатда қамалдаги Тошкентнинг тақдири Бухорода ҳам, Қўқонда ҳам ҳукмдорларни ташвишға солмади. Тошкент ақли ўз ҳолиға ташлаб қўйилган бўлса-да, лекин душманға қарши жангға шайланиб турди. Рус манбаларининг қўрсатишича, бевосита шахар муқофасида турганларнинг сони 30 минг қишиға борган. Аммо шахарда айрим қишилар ва гуруҳлар умидсизланиб қочаётганлигини ҳам қўриш мумкин эди. Масалан, Усмон Али ва Ниёз Али қонсодбоши қочаётганларида Муҳаммад Солих Тошқандий уларға милтиқ ўқталиб тўхтатган.

Черняев шахарни қай тарзда босиб олиш ҳусусида сафдошлари билан харбий қенгаш ўтқазди. Бунда подполковник Абрамов шахар деворини тешиб, игу ердан ҳужум қилишни тақлиф этди. Черняев агар бундай қилинса, у вақтда душман барча қучини бир ерга тўплаб ҳужумни қайтариши мумкинлигини айтди. Унинг фикрича, душман ўйламаган жойдан тўсатдан шахарға бостириб қириш ғалабани таъминлайди. Қўп ўтмай бундай имқоният топилди. Қунончи, қоручик Макаровнинг бир ўзи девор ташқарисидаги боғлар ва қачалақзорлар орасидан бориб Қамолон дарвозасининг деворини ва унинг атрофидаги зовурни текширди. Хатто у ердаги деворда осонлик билан ўтиш мумкин бўлган тор жой борлигини аниқлади. Шундан кейин генерал Черняев шахарға Қамолон дарвозаси тарафидан бостириб қиришни режалаштирди. Дарҳол деворға қиқиш учун нарвонлар ясашға қиришилди, нарвонлардан фойдаланиш буйича машқлар ўтқазилди. Черняев харбий қучларни Қўқон дарвозаси томонида у ёқдан-бу ёққа қўчириб ва шахарни тўплардан ўққа тутиб, ватан ҳимоячиларини қалғитиб турди. Сўнгра полковник Краевский бошчилигидаги харбий қисми (3 рота ва 4 тўп билан) Қўқон дарвозаси томонида қолдирди ва шахарни тўплардан ўққа тутиб туришни буюрди. Айни бир вақтда — 14 июндан 15 июнға ўтар қечаси полковник Абрамов, подполковник Жемчужниковлар қумондонлигидаги 7 рота ва 8 замбаракдан ташқил топган аскарлар аста-секин боғлар орасидан Қамолон дарвозаси томонига қурди. Овоз қикармаслик учун замбаракларнинг

гилдиракларига шолчалар ўралди. Бу дамларда Кўкон дарвозаси тарафидан Краевский ватан химоячилари диккати чалғитиб турди. Бу хийла ўз натижасини берди.

15 июн эрта тонгда рус аскарлари тўсатдан Камолон дарвозаси деворидан ичкарига бостириб киришлари биланок гафлатда колган сокчилар кочиб колдилар. Мухаммад Тошкандийнинг кўрсатишича, Киёт махаллалик Корабадал ва Жонтой деган кимсалар биринчи бўлиб кочганлар. Саросимага тушган тўп боғлиги хиндубачча, коратегинлик мерганлар ва бошқалар ҳам кочганлар. Шу онда пайдо бўлган муаррихнинг сўзига караганда, руслар даставвал деворнинг бир киши ўтадиган тор жойидан кириб олишган. Сўнгра Камолон дарвозаси ва деворининг устига чиқишиб, у ердаги тўпни ерга улоқтириб ташлаганлар ҳамда Мухаммад Солих Тошкандий ва унинг атрофидаги кишиларга карата милтиклардан ўқ отганлар. Шу пайтда Мулла Исматилла деган бир киши кўлтигидан тўрт бўлак тошни чиқариб: «Биз ҳам чимкентликларга ўхшаб гунохкор бўлиб, харом улайликми? Яхшиси, бу заминда гозий еки шахид сифатида ўлганимиз афзал», — деб бакирган. Бу оддий халқнинг ўз Ватанига содиқлигини ифодаловчи далиллардан биридир, албатта.

Камолон дарвозасидан рус аскарлари кириши биланок Абрамов 250 аскар билан девор ёнидан унғ томонга кетган кўча бўйлаб боради. Йўлда унга қарши 200 сарбоз 4 замбарак билан хужум қилади. Аммо душман қолиб қелиб замбараклар жарга ташланади. Бундан кейин ҳам Абрамов аскарлари уч жойда ватан химоячиларининг қаршилигини бартараф қилиб, бир неча тўпни ўз жойларидан ағдариб ташлайдилар. Афтидан, Черняев шаҳарни ички тарафидан заифлаштиришни ва саросимага солишни мўлжаллаган. Абрамов ўз аскарлари билан тўғри Корасарой дарвозасига қараб юрган. У бу ердан бозор (Эски Жўва) томонга йўлни давом эттириб, дуч келган баррикадалардаги ватан химоячиларини тор-мор келтирган. Абрамов бозорга яқинлашганда унга қирадиган икки кўчадаги сарбозлар ногора қалиб ва «Ё, Оллох», дейишиб уларга хужум қилганлар. Душман устун қелиб, кўп одамларни ўлдириб, Кўкон дарвозаси томон йўл олган. Бу воқеалар рўй бераётганда Черняев бутун шаҳарни ўққа тутиб туради. У Абрамов орқасидан майор Делақрани 2 рота ва бир тўп, подполковник Жемчужниковни 2 рота аскар ва 2 замбарак билан жунатган. Мазкур харбий қисмлар ўз йўлида аравалардан, ходалардан ва бошқа нарсалардан ташкил этилган баррикадалардаги ватан химоячилари билан жанг қиладилар. Улар тарқок ҳолдаги шаҳар химоячиларига бирин-кетин зарба бериб, кўчаларни тўсиклардан тозалайдилар. Шаҳар ичида юз берайтган жанглар вақтида Кўкон дарвозаси томонида ҳам ўруш кетаётган эди. Бу ерда девор ташқарисида полковник Краевскийнинг 3 рота ва 4 замбаракдан иборат аскарларига қарши 5 минг кишилик ватан химоячилари хужум қиладилар. Каттик жанглардан кейин ватан химоячилари шаҳар ичига чекинаётганда улардан анча одамлар ва отлар Анхор сувига қўқиб ҳалок бўлади. Подполковник Абрамов, майор Делақра ва подполковник Жемчужников аскарлари шаҳардан қелиб қалъани босиб олиб, Кўкон дарвозасини очадилар. Шундан кейин Краевскийнинг харбий қисми шаҳар ичига қиради. Гарчанд Кўкон дарвозасини Жемчужников харбий қисми эгаллаган бўлсада, ватан химоячилари унга ўт қўйиб юборганлиги орқасида қиқиб кетишга мажбур бўладилар. Кейинги жанглар Анхор (Урда кўприги) атрофида давом этди. Муаррихнинг гувоҳлик беришича, рус аскарлари баланд товуш билан «ур-ра», деб тўрт томонга милтиқ отишиб, йўлларида учраган одамни олдидан ва орқадан отиб кетаверганлар. Мулла Мухаммад Юсуф деган кишининг таклифи билан катта кўчанин олд томонини аравалар

билан тўсишга киришилади. Бу пайтда Мухаммад Тошкандийнинг дўстлари — Абдулраззокнинг огзига, эшон Хожихоннинг томогига душман ўки тегиб халок бўладилар. Муаррих гозийлар ва сарбозлар билан Анхор кўпригининг гарб томонини аравалар билан тўсиб баррикадалар бунёд этишга бошчилик килади. Бу вақтда кўприкнинг ҳар икки томонида дўконлар бор эди. Бир вақт «ўруслар икки томондан кичкиришиб ва «ур-ра» дейишиб, бирданига милтиклардан отавердилар. Юракли, дадил гозийлар кўркмасдан Домулла Фозил охунга карашли дўконларнинг иккинчи томонига ва масжидга ўрнашиб, милтик отиш учун дўконларнинг деворларини тешиб, жангга тайёр турдилар. Уруслар то тўпларини жойлаштиргунга қадар дўкон ичидан уларга қарши ўқлар отавердилар. Натижада ўруслар тўпларини отолмай йиқилавердилар. Пировардида, тўплардан шунчалик кўп ўқлар отилдики, дўконларнинг деворлари илматешиқ бўлиб кетди. Бир ярим соатлик жангдан кейин ўруслар ўзларини Ўрда дарвозаси тарафига тортдилар».

Шу пайтда дин пешволарининг вакиллари гозийларни жангга отлантиришда жонбозлик килдилар. Масалан, шайх Абу Халим Урда тўгонининг устига чиқиб кўлидаги таёгини ерга уриб ва ўруслар томонига ўкталиб, «Кофирларни ўлдиринглар», деб кичкириб, Кўкон дарвозаси томонига югурган. Душманнинг унга милтиқ ўкталишига қарамай тикка туриб олган ва каттик жароҳатланган. Шу ҳолда у киши «икки кўзларидан ёш оқизиб ва кулимсираб ҳамда такбир, саловат ўқиб, гозийлар ва мужоҳидларга: «Мени кўйиб, душманларни ўлдиринглар», деган.

Ватан химоячиларининг каттик қаршилиги туфайли душман Кўкон дарвозасини ташлаб чиқиб, шайх Шиблий аригидан ўтган. Сўнгра улар Сўлтон Саъидхоннинг Давлатбой ўрикзоридаги чодирларидан асбоб-анжомлар олганлар. Бу чоғда ватан химоячилари Кўкон дарвозасини ва унинг атрофидаги дўконлар ичидаги қолган нарсаларни олишган ва Шайхонтахурга келтирганлар. Шундай қилиб, душман Кўкон дарвозасидан суриб чиқарилди. Бу вақтда рус ҳарбий қисмлари шаҳарнинг икки жойида, хусусан Камолон дарвозасида ва Давлатбой ўрикзорида тўпланган эди.

Шаҳарнинг ички ва ташқи томонларида олиб борилган жанглар орқасида қўрилган катта талофатлар ҳамда ҳеч қаердан ёрдам келмаслиги, оғир иқтисодий аҳвол, сувсизлик ватан химоячиларининг тинқасини қуритиб борди. Айниқса, айрим сардорларнинг ўз аскарлари билан кетиб қолганликлари умидсизликни қучайтириб юборди. Хусусан, Солих Тўра ва Арслон Тўра Бухорога кетишга аҳд қилдилар, қўқонлик сардорлар ва сарбозлар эса ўз юртларига қолдилар. Бу ҳам қамдек, шаҳардаги бир гуруҳ «қурқок, мунофиқ ва фитначи» нуфузли кишилар ҳам бола-чақалари билан шаҳар дарвозаларидан чиқиб кетдилар.

Рус аскарлари Кўкон дарвозасидан чиқиб катта қўча билан Имом Хасанхон ва Саъид Махмудхон ўғли Юсуфхон масжидлари ичига ўрнашди. Улар бу ердан тўплардан ҳар томонга ўқ отиб турдилар. Оқибатда маҳаллаларда ёнгин чиқиб, одамлар бошқа жойларга кетишга мажбур бўлди. Анхор суви атрофидаги дўконларга ҳам душман томонидан ўт қўйилган эди. Бу ердаги ёнгин ўчирилгандан кейин олти рус ва татар ўликлари топилган.

Маҳаллий ва рус манбаларида шаҳар мудофаасини бевосита қим бошқарганлиги ҳақида аниқ маълумотлар учрамайди. Мухаммад Солих Тошкандийнинг сўзича, бу ишда қўпроқ

мударрис Мухаммад Солих додхох катта ўрин тутган. Бу табаррук зот хонлик вақтларида ҳам Тошкентнинг сиёсий ҳаётида етакчилик қилган.

Мухаммад Солих додхох Чуқурқўприқда себзорлик қози эшон Махдумхўжа, Синчикли маҳаллалик эшон Валининг ўғли Сиддик Махдум, Қукча дарвозасидан Ражаб Мухаммад аълам, Самарканд дарвозасидан Қозокбий авлоди ва Бадал Мухаммад, Мухаммад Солих Тошкандий ва бошқа нуфузли кишилар қатнашувида қенгаж ўтқазиб, муҳим қоралар амалга оширилди. Хусусан қўчаларнинг оғзи аравалар, ҳодалар ва бошқа нарсалар билан тўсилиб, баррикадалар қурилди ҳамда ватан ҳимоячилари масжидлар ичига ўрнашиб олган рус аскарларига қарши бирданига ҳужум қилдилар. Улардан қўп кишилар душман ўқидан ҳалок бўлди. Аммо ғалабага эришилиб, қурул-аслаҳалар ўлжа олинди. Шу онда Қўқон дарвозаси томондан, деворнинг пасткам жойидан рус аскарларининг қелаётганлиги ҳақида ҳабар олинди. «Уларга қарши, — деб ёзганди муаррих, — Тошкентда истикомат қилувчи қўқонлик Абдурахим ясовулбоши дарҳол ўспирин йигитларни ҳамда шаҳарнинг юракли, дадил қозийларини ва мужоҳидларини бир ерга туплашни буюрди. Уларнинг орасида Мир Юсуф Мирсултон боғбон ўғли, Умархон Тўрахон ўғли, Нормухаммад ва Мулла Алишер Мухаммад Хусайн мерган ўғиллари, Муллажон Мусо Мухаммад Алибобо подачи ўғли, Мусо Мухаммад понсоқбоши Серқабой ўғли, Қозикбой ва бошқа қиётликлар бор эди. Улар моҳир мерганлар сифатида ном қилган кишилар ҳисобланиб, Қарбошидаги ҳовлиларга ўрнашиб олиб девор тешиқларидан душманга қарши ўқ отдилар». Натижада рус аскарлари деворнинг пасткам жойидан шаҳарга қира олмасдан тўплардан шу даражада ўқ егдирдиларки, ҳамма ёқни тутун ва қанг-тўзон босиб қетди. Улар бу ҳолдан қойдаланиб, аравалари ва туялари билан мудоққани ериб ўтмоқчи бўлдилар, лекин мерганлар бунга йўл бермадилар. Ёмқир ёғишига қарамай ўша ердаги жанг икки кун давом этиб, охири душман ўз мақсадига эриша олмай Қамолон дарвозасига қараб қетиб, Қожа Алам-бардор атрофида турган рус аскарларига қориб қўшилдилар.

Бир рус манбасида шаҳар ичидаги урушларнинг бири шундай изоҳланган: «Баррикадалар барча қўчаларда ва қорраҳаларда юзага қелди. Ёнг қаттиқ қаршилиқ Ўрдадан бозорга қориладиган қўчада қўрсатилди. Артиллерия бошлиқи Иванов бошчилигидаги 50 аскар ўша қўчада қамбараклардан ўққа туталди. У биринчи учраган баррикадага найза билан ҳужум қилиб тугши қўлга қиритди. Аммо Иванов баррикадани олиб ташлаётган-да унга қарши иккинчи баррикададан тўплардан ва қонадонлардан ўқлар отилди. Шундан кейин баррикадани иккинчи қаротаба ишғол этишга тўғри қелди. Қўқон дарвозасидан ўша қўчага бир қакirim масофага қелтирилган қамбараклардан қечаси билан ўқлар отилди».

Шундан кейин ватан ҳимоячилари Қамолон дарвозасида ва атрофқойларда, Ўрдада жангларда ҳалок бўлиб, қўчаларда етган шаҳарликлар жасадини қўмиш билан шугулландилар. Улар орасида Мухаммад Солих Тошкандийнинг шогирдлари ҳам бор эди. Қармат ариқи бўйидаги пастликда «икки наманганлик наварнинг икки рус аскарига ёпишиб, тўрт ўлик қуёқи икки ўлик бўлиб етганлиқи» яққам-яққам жанг бўлганидан қалолат берарди. Султон Саъидқоннинг қобик қарорқоҳида ҳам қозийларнинг жасадлари қалашиб етарди.

Хуллас, рус аскарлари шаҳар ичига бостириб кирганларида Ўрдада ва унинг ташки томонларида жуда кўп одамлар шахид бўлдилар, лекин уларнинг аниқ сони ҳақидаги маълумотларга эга эмасмиз.

Гарчанд шаҳарда ниятда мушкул ва оғир вазият вужудга келиб, саросима ва ваҳимага тушиш кўзга ташланган бўлса-да, душманга қарши курашни давом эттириш тарафдорлари оз эмас эди. Хатто айрим юқори табақа вакиллари Ватан мустақиллиги учун ҳеч нарсасини аямагандилар. Масалан, яккабозорлик Косимбой деган киши бир хуржун кумуш танга келтириб, ҳалойикка: «Кимки уруш ва газотни давом эттирса, бир ховучдан танга бераман», — деб ташвиқот юргизган. Одамлар бу тангаларни олиб Ўрдадаги рус аскарларига қарши жангга киришганлар.

Шу пайтда бирин-кетин бир гуруҳ рус аскарлари «Урушни тўхтатинглар, себзорликлар, бешогочликлар ярашиш сулҳини туздилар», — дейишиб, ватан ҳимоячиларини тиинчликка чақирганлар. Аммо Ўрда атрофидаги гозийлар бу хийла-найранг бўлса керак, дейишиб, уларни ўққа тутганлар.

Бир вақт рус аскарларининг бир қисми Камолон дарвозаси томонидан келиб Бешогоч дарвозаси орқали шаҳарга кирганлиги ҳақида хабар олинади. Ўрдадаги гозийлар дарҳол у томонга боришиб, душман билан жанг қилиб, кейин икки томон ҳам ўз жойларига қайтган. Шундан кейин ҳам қалъа деворининг пасткам жойларидан руслар себзорликлар билан бешогочликлар урушни тўхтатганликлари ва сулҳ тузганлиги тўғрисида бақириб гапирганлар. Бу вақтда урушни давом эттириш тарафдорлари Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ва бошқалар бошчилигида жангга шайланиб турардилар. Аммо русларнинг сулҳ тузилганлиги ҳақидаги хабарини аниқлаш учун Косимбойваччани Муҳаммад Солиҳ додхоҳ ҳузурига жўнатадилар. Дарҳақиқат, шаҳарнинг юқори табақалари орасида тинчлик сулҳи тузиш ва бўйсунуш тарафдорлари кўпаймоқда эди. Аммо Муҳаммад Солиҳ додхоҳ кенгаш чақириб, жангни бир томчи қон қолгунча давом эттиришга даъват қилди. У жамоа аҳли ҳузурида шундай деган: «Дин учун жонбозлик кўрсатиб курашаётганлар ҳаром билан қўлимнинг фарқини яхши англайдилар. Қофирлар қанчалик хийла-найранглар қилиб ярашиш ҳусусида ваъдалар бермасинлар, барибир, гозийлар жанг қилишга тайёрдирлар. Буни ҳалойикка тушунтириш чинакам уламоларнинг бурчидир». Муҳаммад Солиҳ додхоҳнинг бу сўзлари ватан ҳимоячиларини руҳлантирди. Улар йигиндан чиқишлари биланок душманга қарши ҳужум қилдилар. Натижада «бир қанча кишилар ҳалок бўлдилар ёки жароҳатландилар».

Гапнинг сирасини айтганда, Тошкент аҳли қўлидан қелганича ва имкони борича мустақилликни сақлаш учун курашди. Рус аскарлари бостириб кирганда ҳам «Тошкент фуқароси икки кечаю кундуз қофирлар билан урушиб, уларни Масжиди баланд хонақосига қамадилар. Бир кеча-кундуз аҳли ислом уларни муҳосара қилиб, хонақоҳ атрофини ёқмоқчи бўлдилар. Қофирлар бундан хабар топиб, Эски Ўрдага ўтдилар ва шу йўлда бир неча маҳаллаларни ёндириб юбордилар. Шаҳарга шўришу гавго тушди...»

Черняев эса ярашиш сулҳини тузиш ва урушни тўхтатиш йўлларини тинимсиз излади. Чунки унинг ҳарбий қучи шу даражада қатта талофатга учраб заифлашган эдики, агар четдан ҳарбий ёрдам қелганда уларнинг тор-мор қилиниши аниқ эди. Шунинг учун ҳам шаҳарнинг илғор ва билимдон кишилари ташки ёрдамга кўз тиккан ҳолда урушни давом эттиришга қаттиқ бел боғлаган эдилар. «Улар, — деб таъкидлайди муаррих, — урушни

хозиргидек давом эттирсак, шоёдим, Хоразм, Бухоро, Фаргона ва Тошкент вилоятига тегишли атроф-жойлардан ёрдам келиб қолса», — дейишиб, умидларини узмадилар.

Шаҳардаги уруш тарафдорлари Мухаммад Солих додхоҳдан маслаҳат олиб иш юритишга қарор қилдилар. Бу табаррук зот йигинда шундай деган: «Тошкентликлар очликка, сувсизликка, ташналикка ҳамда Халокатга ва талофатларга қарамай урушни давом эттириб, шаҳарни ўз қўлларида сақлаб турибдилар. Хозирда қозилар, етим-есирлар, очлар ва ташналар номидан ёрдам сўраб Қировчи қалъасидан тортиб Қурама, Чиноз, Хўжанд, Жиззах, Самарқанд, Бухоро, Қўқон ва Фаргона ерларига хатлар юбориш зарур». Бу таклиф дарҳол маъқулланиб қўрсатилган жойларнинг ҳукмдорлари номига хат тайерлаш мунший Мирза Юнусхон Мулла Бобожон ўғлига топширилди. Шу равишда-50 дан ортиқ хатлар тайерланган эди. Уларда ёрдам сўрашдан булақ нималар дейилгани номаълум. Аммо ўша йигинда шундай бир оғир вазиятда қозиларга қарши қурашга ёрдам бермаслик айбдорлар шаънига қийматга таяна, нафрат ва лаънатлар айтилиши ҳамда тарихларга ёзилиб, авлодлар томонидан қаттиқ қораланиши ҳақида фикрлар баён этилган.

Қўп ўтмай ватан ҳимоячиларининг умидини пучга чиқарадиган воқеа юз берди. Руслар Ўрда ичидаги порох ва қурол-аслаҳа сақланадиган махфий омборни айрим ҳоинлар ёрдамида аниқлаб, 50 га яқин қатта қамбарак ўқи ва бошқа портловчи моддалар воситасида остин-устин қилиб ташлаганлар. Портлаш шу даражада даҳшатли ва ваҳимали бўлганки, «қамисоли қиймат-қойим» юз берган. Шу тариқа, ватан ҳимоячилари яроғ-аслаҳадан ҳам маҳрум бўлдилар. Бунинг устига Қамолон дарвозасидан бостириб қирган душман қучлари тўпларини Шайхонтахур, Бешоғоч ва бошқа даҳаларга қўйиб, қаслим бўлинмаса, шаҳарни остин-устин қилиб ташлашларини маълум қилган.

Ҳуллас, четдан ёрдам қелмаслиги, яроғ-аслаҳа омборининг портлатилиши, очлик, сувсизлик, бош сардорсизлик ҳамда қўрилган қатта талофатлар ва бир гуруҳ қишиларнинг ҳоинлиги — ҳаммаси бир бўлиб, пиқовардида, душманнинг қалаба қилишига олиб қелди. Аммо қўрсатилган сабабларга қарамай, шаҳар қалқи ўз она қуртининг муқтақиллигини сақлаш учун нимаки зарур бўлса, шуни қажонидил қажарди. Қанғларда шаҳар қонга қеланди, ўт ичида ёнди.

Рус аскарлари 16 қайроқ, 48 қис ва 16 қўян қамбараклар ва бошқа яроғ-аслаҳаларни ўлжа олдилар. Улардан қанғларда 25 қиши ўлдиридди, 118 қиши жароҳатланди. Шубҳасиз, бу ерда қалок бўлганлар қони қамайтирилиб қўрсатилган, қунқи олдинги саҳифаларда шарқланган қанғларда душман тарафида ҳам қуп қишиларнинг қалок бўлганлари турган қап. Буни маҳаллий манбалардаги маълумотлар ҳам қасдиқлайди.

АҚДНОМА ТУЗИЛИШИ ВА «ТОШКЕНТ ҚОНЛИГИ» ҚУСУСИДА

Иққи томондан отишмалар тўхтатилгандан қейин шаҳар қатталари Мухаммад Солих додхоҳ бошқилигида генерал Черняев ва аскарлари жойлашган Қамолон дарвозаси

томонидаги Хожа Аламбардор деган жойга тўпланишди. Улар орасида Эшони бузург Хужа Козининг ўгли Ахмадхўжа муфти ва бошқа нуфузли одамлар ҳам бор эди. Бу кишилар Мухаммад додхога: «Ноиттифоклик бизни бу ахволга солиб қўйди», — деб гапирганлар. Кўп ўтмай келган генерал Черняев «аввало Хакимхўжа козиқалондан бошлаб Абулқосимхон эшон, Мухаммад Солих додхох ва бошқа уламо, фузалар, ақобир, савдогарлар ва сардорлар билан бирма-бир, алоҳида қўл бериб қўришиб, хол-ахвол сўрашиб, бир-бирларининг исмларини айтиб, сўнгра ваъда-аҳду паймонни ва ярашишни ўртага қўйди».

Бу йигинда катнашган Мухаммад Солих Тошкандий воқеанинг жонли гувоҳи сифатида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Буларга қўра, аҳднома беш нусхада тузилиб, бири генерал Черняевга топширилган, қолган тўрттаси Шайхонтахур, Бешогоч, Қўкча ва Себзор даҳалари вакилларига топширилган. Аҳднома нусхаларига шаҳарнинг атоқли кишиларининг муҳрлари босилиб, имзо чекилар. Шунингдек, генерал Черняев ҳам ўз имзосини қўйди. Шу аснода Мухаммад Солих додхох Черняевнинг имзоси муҳрсиз қўйилганлигига эътиборни жалб қилиб: «Муҳр босилмаган аҳднома ҳақиқий ҳисобланмайди», — деган. Аммо генерал Черняев муҳрсиз имзо чекиш Россияда расм бўлиб, қонуний ҳисобланишини айтган. Мухаммад Солих Тошкандий ўрнидан туриб ўтган замонларда ҳам васикалар ва аҳдномалар муҳрсиз имзо чекилганлигини маълум қилган. Шундан кейин Мухаммад Солих додхох индамай адаши Мухаммад Солих Тошкандийни ўз ҳузурига чақириб: «Бу аҳдномани бошдан-оёқ ўқиб беринг», — деган. У буни эшитгандан кейин: «Аҳдномани зехн ва диққат билан ўқиб хотирангизда сақлангким, биз дунёдан ўтгандан кейин балким сизларга керак бўлиб қолиши мумкин», — деб гапирган.

Аҳднома мазмуни қуйидагилардан иборат бўлган: «Оқ подшо ва унинг вакили генерал Искандар Черняевнинг фармони бўйича Тошкент аҳолисига шуни маълум қиламизки, улар Оллох таолонинг хоҳиш-иродасига мувофиқ Мухаммад пайгамбар динини қаттиқ ўшлаб, шариат қонунларидан бир қарич ҳам орқага чекинмасинлар. Уларнинг барчаси шу ўлканинг фойдаси ва манфаатлари учун ҳаракат қилсинлар. Беш вақт намозни ўз вақтида адо этсинлар, мулларар доимо мактабларга боришиб, Мухаммад пайгамбар динини тарғиб қилсинлар. Ўқувчиларнинг бирор соати ҳам бекорга кетмасин, мулларар болаларни мактабларга жалб қилиб бекорчиликка йўл қўймасинлар. Керак бўлса, қаттиқ чоралар қўриб болаларни мактабларда ўқишга мажбур этилсин. Борди-ю, ота-оналар болаларнинг ўқишларига аҳамият бермасалар, у вақтда раис ёки козиқалон ҳузурига чақиртирилиб шариат асосида қаттиқ жазолансинлар. Бу диёрнинг аҳолиси вақтларини беҳудага ўтказмай ўз ишлари билан шугуллансинлар, савдогарлар эса савдо-сотикни давом эттирсинлар.

Исломи дини бўзгани ва арокни ичишни, бемаъни ўйинлар билан шугулланишни ёки ахлоқсиз бўлишликни ман этади. Шу боис шариатга зид ҳар қандай янгиликлардан сақланиш лозим.

Тошкентдаги барча бой ва қамбағал табақалар юқорида шарҳланганларни сўзсиз бажаришлари шартдир. Шаҳардаги уйлар, боғлар, яйловлар, сув тегирмонлари ўз эгалари ихтиёрида қолдирилади.

Рус солдатлари аҳолидан ҳеч нарса олмайдилар. Тўб аҳолидан аскарлик хизматга кишилар олинмайди. Ҳарбий кишилар бирорта хонадонга қўйилмайди, борди-ю бундай

хол юз берса, дархол хабар берилсин, айбдорлар жазоланади. Ок подшоҳ бизга катта гамхўрлик кўрсатди, шунинг учун биз унинг соғлигини худодан сўраб дуо қилишимиз керак.

Агар бирор юшса бир кишини ўлдирса ёки савдогарлар молини таласа, у вақтда айбдорлар рус конунлари асосида жавобгарликка тортилади. Агар бир одам ўзини ўзи ўлдирса, у вақтда унинг мол-мулки меросхурига берилади ва ҳеч нарса олинмайди. Мен, губернатор Искандар Черняев, сизларни бу йилги солиқлардан озод қиламан, кейингиси Буюк Ок подшоҳимиз хоҳишлари бўйича белгиланади. Уйлайманки, сизларга бундан ҳам зиёд гамхўрлик қилинади».

1865 йил 1 июлдан бошлаб кучга кирган мазкур ахдномадаги шартлардан кўриниб турибдики, биринчи навбатда, ислом динини каттиқ ушлашга, шариат қоидаларига сўзсиз риоя қилинишга ва мактаблар фаолиятини сусайтирмасликка алоҳида аҳамият берилган. Шунингдек, халқнинг мол-мулки ва дини дахлсизлигини сақлаш муҳим ўрин эгаллаган. Умуман айтганда, ахдномада миллий анъаналар ва урф-одатлар ҳимоя этилиб, маҳаллий турмуш тарзининг софлиги муҳофаза қилинганлиги диққатга сазовордир. Фикримча, генерал Черняев ахдномани тузишда шаҳар катталарининг талабларига ён босган. У қандай бўлмасин урушни тўхтатишни ва ғалабани кўлдан бой бермасликни кўпроқ уйлаб иш юритган. Шунинг учун ҳам у шаҳарни бир йил давомида солиқлардан озод этган. Бундан ташқари, у бир қанча қораларни ҳам кўрди. Чунончи, у ахдномага имзо чекилгандан кейин Ҳакимхўжа қозикалонга, Абулқосимхўжага, Муҳаммад Солиҳ додхоҳга, тўрт даҳанинг оксоқолларига зар ёқали чакмонлар қийғизди. 1865 йил 12 июлда, жума намозидан кейин генерал Черняев «Ҳакимхўжа қозикалоннинг уйига бориб, унга сон-саноксиз ҳадялар бериб хурсанд қилди. Сўнгра Регистон растасига бориб, одамларга ва ғадойларга тангалар сочди, мажруҳларга ва жароҳатланганларга тиббий ердан берди». Шундан кейин генерал Черняев ўз аскарлари билан Ҳожа Аламбардордан кўчиб Чихил духтаронга (ҳозирги Шимолий вокзал атрофи) ўрнашди.

Икки кундан кейин генерал Черняев халқ қўлидаги қуролларни топширишни буюрди. У Эшонқули додхоҳ мадрасасига кириб муллавақчаларга ўқишни давом эттиришларини буюрди. Сўнгра амири лашкар Мулла Олимкул қабрини зиёрат қилди. Черняев Қўқалдош, Бекларбеги ва бошқа мадрасаларни ҳам айланиб чиқди. У урушда шикастланган ёки ўт тушган масжидларни, ховлилар ва дўконларни тузатиш учун Ҳакимхўжа қозикалонга қумуш тангалар берди. Аммо бу киши тангаларнинг бир қисмини бир неча одамларга бериб, қўпини ўзига олиб қолган. Буни кўрган Черняев яна маблағ ажратган ва сарфлашни бошқа ишончли кишиларга топширган. Маълумки, Тошкентда ва ўлканинг бошқа шаҳарларида урушларда асирликка олинган ёки қўчманчилар томонидан олиб келинган бегона миллат вакиллари қул сифатида ишлатилган. Генерал Черняев шу хилдаги кишиларни озод қилиш ҳақида фармон берди. Бу масалани ҳал этиш учун шаҳарнинг катталари кенгаш ўтқизишиб, сарфланган пулни қайтариш шарти билан қулларни озод қилишга рози эканлиқларини айтдилар. Аммо Саъидазимбой сўз олиб, савдогарлар ва шахсан ўзи қулларни озод этиш тарафдори эканлигини изҳор қилди. Шундан кейин кенгаш катнашчилари Саъидазимбойни бир бурчакка олиб, дейишибди: «Бу вилоятнинг харобалиги қаммадики, сен уни яна вайрона бўлишига сабаб бўлсанг. Биласанки, Тошкент барча шаҳарларнинг устун ва шон-шухрати эди, лекин унинг ҳозирги ҳолга тушишига сен сабаб бўлдинг. Бунинг учун халқнинг лаънати, ҳақорати ва

таънаси киёматгача сенинг ва авлодларинг бўйнида қолади».

Кенгаш катнашчилари кўнгиллари хира ва ранжиган ҳолда таркаган. Кулларни озод қилишда биринчи бўлиб отилиб чиққан Саъидазимбойнинг генерал Черняев номига ёзган хатида шундай дейилган: «Мен кўп йиллар мобайнида савдо билан Россияга катнаб, оқ подшоҳ марҳаматининг гувоҳи бўлиб билдимки, менга ўхшаган Россия фуқаролари ўз қўлларидаги кулларни озод қилганлар. Ҳозир мен ҳам биринчидан ҳудо йўлига, иккинчидан оқ подшоҳга итоаткорликни намойиш қилиш ва сизга ҳурматимни изҳор этиш учун ўз кулларимни (5 кишини) озод қилдим». Шунингдек, Саъидазимбойнинг таъсири ва ташвиқоти остида унинг қариндошлари Оллохнурбой Мухаммадбеков, Мир Солихбой Бахтибоев, Бекназар Улугбеков, Эшонбек Содикбеков ва бошқа қишлар ҳам кулларини озодликка чиқарганлар. Бу йўлдан бошқа савдогарлар ҳам борганлар. Генерал Черняев яҳудийларни ажратиш учун жорий этилган махсус бош қийимини қийиш ва белини ип билан боғлаб юриш тартибини ҳам йўқ қилди. Рус ҳарбий маъмурияти Саъидазимбой Мухаммадиевнинг ҳоинлик хизматини инобатга олиб, мукофотга тавсия этди. Шаҳар бўйича 40га яқин куллар озод қилинди.

Генерал Черняевнинг Тошкент аҳлига кўрсатган меҳрибонлиги, ғамхўрлиги ва инсонпарварлиги кўзбўямачилик ҳамда найрангбозликдан иборат эди, ҳолос. У бу ишларни шаҳарда ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва халқни қалғитиш учун қилган эди. Аслида Черняев ўта шафқатсиз, золим ва миллатчи киши эди. У айтар эдики, ўзбекларни ва бошқа маҳаллий халқни «тўн қийиб юрганликларининг ўзи учун ҳам уриш керак». У ўзининг бу шиориға амал қилиб босиб олинган жойларни, жумладан Тошкентни қонга белади ва вайронаға айлантирди. Гарчанд Черняев Тошкентни ўз ҳукуматининг ижозатсиз эгаллаган бўлса-да, лекин бу иш мамнуният билан қарши олинди. Шахсан император Александр генерал Черняевни бриллиантлар қадалган қилич билан мукофотлади. Тошкент урушида ўзини кўрсатган майор Вулферт, юзбоши Иванов ва бошқалар ҳам мукофотга тавсия этилди.

Тошкентнинг босиб олиниши жаҳонда, айниқса, Англия ва Туркияда норозилик ҳамда шов-шув кўтарилишига олиб келди. Матбуотда Рус давлатининг пировардида Ҳиндистонга бостириб қириши мумкинлиги ҳақида турли хабарлар босилди. Натижада бу ҳол рус ҳукумати ташқи сиёсатини анча мураккаблашишга олиб қелиши эҳтимолдан ҳоли эмас эди. Шу сабабли ҳам генерал Черняев ўйламай қилиб қўйган қалтис ишини оқлаш ва жаҳон шов-шувини юмшатиш мақсадида гўё Тошкент ихтиёрий равишда рус қўшинларига бўйсунганлиги борасида ҳужжат уюштиришга қиришди. У шаҳар катталарини тўплаб аҳоли номидан қуйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистон заминида Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга кўп жабр-зулм ўтказган... Улар закот, хирожни шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар, қадимги урф-одат таомилидан воз кечиб, кўп йиллар мансаб учун катта қишларни ўлдириб, фитначи ва игвогарлар сўзига амал қилганлар. Ўртада ноҳақ қонлар тўқилиб, улар шариатга ва уламолар сўзларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон заминида кўп вақтлар ва кўпинча қипчоқ, қирғиз ва қозоқ бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус сардорлари ва аскарларини олиб қелиб уларга шаҳарни топширдик».

Кўриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган барча жанглар ва талофатларни инкор этиб, ихтибрий равишда рус аскарларига бўйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Мазкур хатнинг мазмуни биддирилгандан кейин шаҳар катталари хайрон бўлиб турган пайтда Муҳаммад Солих додхох шундай жавоб берган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни беркитмасдан маълум киламизки, Тошкентдан Окмасжидгача ва бу ердан Гулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлга киритдилар. Уруш қўпинча кечаси ва тўсатдан олиб борилди. Тошкент шаҳри зулхижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12-сигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, озик-овқатсиз қолдирилди. Мулла Олимкул шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ердам бермадилар. Тошкент фуқароси дини, миллати ва Ватани учун қаттиқ туриб, уруш ва талашни давом эттириб, сешанба куни ярим кеча ўтгандан кейин шаҳарга яқин рус аскарлари Хиёбон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан фуқаро уйқудалиги чоғда шаҳарга қирди. Шундан кейин яна урушга киришиб, пайшанба кунигача икки кеча-кундуз урушиб турдилар. Бу ўртада қўп иморатлар, дуконлар ва уй-жойларга ўт тушиб, оч, ташна, сувсиз ҳолда яқка-ма-яқка уруш бўлиб, охирида яраш сулҳи тузилди».

Ҳақиқий аҳволни ақс эттирувчи бундай жавоб генерал Черняевнинг қабабини кўзгатди. У Муҳаммад Солих додхохнинг сўзига қўшилувчи кишиларнинг бир тарафга ўтишларини буюрди. Шундан кейин шаҳар катталаридан олти киши, жумладан Ҳалимбой Мирза, Бердибой сарқор, Мулла Мирза Охун, Мулла Музаффар хўжа, Мулла Азим Файзбойвачча, Мулла Қўш исмли кишилар Муҳаммад Солих додхохни қувватлаб қўрсатилган томонга ўтдилар. Бу кишилар ва Муҳаммад Солих додхох дарҳол рус аскарлари томонидан ураб олиниб, қамолга жўнатилган. Бу ҳол йигиндаги шаҳар катталарига таъсир этган бўлса керак, улар генерал Черняев тавсия этган аҳдномени тузишни Абусаттор Қорабош ўғлига топширдилар. Бу киши «Черняев тавсия этган сўзларни бошидан охиригача қўчириб бўлгандан кейин шаҳарнинг нодон, ақлсиз катталари ва савдогарлари муҳрларини босиб, имзоларини чекиб, унга топширдилар. Черняев аҳдномени олгандан кейин савдогарлар Абдусаъид ва Ҳодиҳўжага бериб Петербургга олиб бориб топширишни буюрди». Бу ердан улар аҳднома нусхаларини Истанбулга ва сўнгра Мақкага олиб боришлари лозим эди. Шу равишда генерал Черняев ўз ҳукуматининг қўрсатмасига биноан гўё Тошкентнинг ихтиёрий равишда Рус давлатига бўйсунганлигини намоён этиб, ўзининг босқинчилик ва талончилик урушларини никобламокчи бўлди.

Туркиядаги рус элчихонаси аҳднома нусхаларини қўпайтириб Истанбулдаги қўчаларга, бозорларга, дўконларга ва, умуман, кўзга ташланадиган жойларга ёпиштириб қўйган. Бу вақтда Султон Саъидхон ва Мулла Олимкул вақтида юборилган Ёқубхўжа қози ва наманганлик Мирзасон деган кишилардан иборат элчилар Истанбулда экан. Улар Тошкентда қаттиқ жанглар қетаётгани ва ёрдам бериш ҳақидаги мактубни Туркия султони Абдулазизга топширганлар. Бу султон юқорида қайд этилган қалбаки аҳдномага ишониб, Ёқубхўжа қозини ва Мирзасон афандини ўз ҳузурига чақириб «Сизлар воқеани бошқачароқ таърифлаган экансизлар», — деб ўзининг шубҳаланаётганини биддирган. Шунда Тошкент элчилари хайрон бўлишиб, нима дейишларини билмай, тилларини тишлаб қолган экан.

Бинобарин, рус ҳукумати ўзининг жирқанч ва қабих ишларини никоблашда ҳар қандай

каллобликдан тоймаган. Энди рус ҳукуматининг босқинчилигига ва қонунсиз ҳаракатларига қарши қўқрагини қалқон қилиб турган Муҳаммад Солиҳ додхон тўғрисидаги айрим маълумотларга диққатни жалб этайлик. У зот олим ва машҳур мударрис бўлиши билан бирга, ватан учун жонини тиккан ва Тошкентдаги жангларга бошчилик қилган улуг шахслардан биридир. Яқинда менга унинг авлодларидан бири мухтарам Нуруллабек Муҳаммад Солиҳ додхонга тегишли архив маълумотларини берди. Уларда кўрсатилишича, Муҳаммад Солиҳ додхон халқ озодлиги ва эркинлиги учун курашган киши сифатида жуда қадрланган. Шунинг учун ҳам 1867 йили бир гуруҳ нуфузли кишилар халқ номидан Муҳаммад Солиҳ додхонни сургундан озод этишни сўраб рус императорига хат йўллайдилар. «Муҳаммад Солиҳ додхон, — дейилади хатда, — Тошкентнинг босиб олинишига ва шаҳарни қамал қилган рус аскарларига қаршилик кўрсатгани учун бадарга қилинган эди. У бизларнинг фарзандларимизни ва оилаларимизни муҳофаза қилиш учун курашган». Яна хатда унинг мадрасада таълим-тарбия бергани ва ёшларнинг устози сифатида қадрланиши ҳам таъкидланган.

1867 йил 24 мартда мазкур хат бўйича генерал-губернатор ва Оренбург харбий округининг бошлиғи Крижановскийнинг харбий вазирга ёзган рапортида шундай дейилган: «Муҳаммад Солиҳ додхон генерал Черняевнинг сўзига кўра, нотик, софдил, ўта эътиқодли киши ҳисобланиб, рус аскарлари Тошкентга ҳужум қилган вақтда халқни жангларга отлантирган ва бунинг учун ўзининг бойлигини сарфлаган. Умуман олганда, у ниҳоятда катта обрўга эгадир». Крижановский Муҳаммад Солиҳ додхон озод этиш ҳақидаги илтимоснинг қондирилишини харбий вазирдан сўраган.

1867 йил 16 декабрда Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг харбий вазирга юборган рапортида эса, Муҳаммад Солиҳ додхон «энг обрўли ва бой» киши сифатида изоҳланиб, генерал Черняев томонидан 7 ҳамроҳи билан Томск губерниясига жўнатилганлиги маълум қилинган. Улардан икки киши вафот этганлиги ва ҳозирда 5 киши, ҳусусан Муҳаммад Солиҳ додхон, Мулла Мирза Аъзам охун, Мулла Музаффархўжа, Халим-бой Мирза ва Мулла Азим Файзбойваччаларнинг тириклиги айtilган.

Генерал-губернатор уларни ўз ватанларига қайтаришни сўраган. Рус императорининг руҳсати билан ички ишлар вазирлиғи Муҳаммад Солиҳ додхон ва ҳамроҳларини озод этиш ҳақида Ғарбий Сибир генерал-губернатори Хрущевга курсатма берган. Бу кишининг 1869 йил 10 январда ёзган рапортига қўра, 1865 йили Томск губерниясига сургун қилинган 9 ўзбекдан 3 таси Томскда вафот этган, 2 таси ўша вақтларда (қафилга — Х. 3.) бўшатишган. Тирик қолган 4 киши эса 1868 йил 18 июнда ўз ватанларига қайтишлари учун Семипалатинска жўнатилган. Демак, сургундаги ватанпарварларни озод қилиш масаласини ҳал этиш жараёнида даставвал икки киши ўлганлиги ҳақида маълумот берилган бўлса, уларнинг сони уч кишига етган. Афсуски, архив ҳужжатларида ўлганларнинг исми шарифи кўрсатилмаган. Менингча, учинчи шахс Муҳаммад Солиҳ додхон бўлса керак. Чунки унинг ҳозирги авлодларининг хотирасида унинг Томскда ўлганлиги ҳақидаги фикр сақланмоқда. Юқорида қайд этилган Нуруллабекнинг сўзига қараганда, шаҳарда сотқинлик қилган кишилар Муҳаммад Солиҳ додхоннинг ватанига қайтишига тиш-тирноқлари билан қарши турганлар. Хатто улар ўз одамини Томска юборишиб, Муҳаммад Солиҳ додхон захарлаб ўлдирганлари ҳақидаги маълумот ҳам ўша вақтда Тошкентга етиб қелган экан. Шунингдек, унинг ўғли Томска

кетаётган-да йўлда Чуй дареси атрофида орқасидан махсус юборилган котил томонидан ўлдирилган.

Уйлайманки, кейинги изланишлар ўз ватани учун жонини ҳам, молини ҳам аямаган Мухаммад Солих додхохнинг фаолияти ва тақдирини тўлароқ ёритиш имконини беради. Даставвал, Рус давлати тобелигида мустақил Тошкент хонлигини тузиш бўйича ҳукумат вакиллари ўртасида фикр алмашилди ва қувватланди. Лекин бошда шундай фикр тарафдори бўлган Черняев Тошкентни босиб олгандан кейин айниб, Тошкентни ва Намангангача бўлган ерларни Рус давлати таркибига киритиш масаласини кўтаради. Унинг сўзича, у илгари Тошкентда харбий қисмни таъминлашнинг иложи йук деб ўйлаган экан. Бирок у шаҳар эгаллангандан кейин солиқлар ва бож ҳисобига маблағ тўпланишига ишонч ҳосил қилганмиш.

Бундан ташқари, шаҳарда Саъидазимбой, Мухаммад Мирсоатбой ва бошқа сотқинлардан иборат бир гуруҳ бойлар зўр бериб Тошкентнинг Россия империяси таркибига киритилиши тарафдорлари сифатида Черняевни рухлантириб турдилар. Бу билан улар ўзларининг шахсий манфаатлари ва мавқеини сақлашни мақсад қилиб қўйгандилар, ҳолос. Борди-ю, «мустақил» Тошкент хонлиги ташкил топса, у вақтда улар қилмишларига яраша четга сурилиши ва манфаатларига путур етказилиши турган гап эди. Шу боис улар генерал Черняевнинг орқа этагини маҳкам ушлагандилар. Оренбург генерал-губернатори Крижановский эса харбий вазир номига йуллаган хатида «мустақил» Тошкент хонлигини тузиш ҳамда Россия чегарасини Чимкент, Авлиеота, Марки, Тўқмоқ ва Норингача қўзилган ерлар билан белгилашини тақлиф этди. Бу жойлар билан Сирдарё оралигидаги ерлар эса, Тошкент хонлиги таркибига киритилиши кўрсатилди. Бу хонликни назорат остида тутиб туриш учун Ниёзбек, Чиноз ва шаҳар бағридаги бирор жойда рус харбий истехкоми бўлиши лозим эди. Бу ишлар тошкентликларнинг илтимосига биноан амалга оширилиши мақсадга мувофиқлиги қайд этилди.

Крижановский Бухоро амирининг Тошкент тажовузининг олдини олишга қаратилган фикрини ҳам маълум қилди. Бунга кўра, агар амир бу ишга қўл урса, у вақтда Бухоронинг рус аскарлари томонидан босиб олиниши ва катта ҳажмда товон солиниши лозим эди.

«Мустақил» Тошкент хонлигини тузиш ҳусусида бир-бирларша зид фикрлар юритилган бўлса-да, лекин уларнинг моҳияти ва йўналиши қандай бўлмасин Рус давлатининг мавқеини мустаҳкамлашдан иборат эди, ҳолос.

Тошкент босиб олингандан кейин генерал Черняевнинг Оренбург генерал-губернатори Крижановский билан муносабати кескинлашиб борди. Бунга кўпроқ Черняевнинг унга ва, умуман, ҳукумат вакилларига нисбатан ўзбошимчалиги сабаб бўлди. Хатто Петербургда Черняевнинг душманлари Тошкент шаҳри ҳали олинмаганлиги ҳақида гаплар тарқатишган. Шу боис Черняев ўзининг яқин кишии полковник Полторацкийга юборган хатида қуйидагиларни ёзган: «Тошкент нафакат эгалланган, ва мутлақо тинчлантирилган, балки Россияга шу даражада боғланганки, энди уни ажратиб бўлмайди. Шаҳар аҳолиси ўзининг бугунги аҳолига рози бўлиб, на Бухоро ва на Кўкон тарафига ўтишни истайди. Улар жонларига теккан ўзаро урушларнинг яна бошланишини англаб, мустақиллик берилишига ҳурсанд бўлмасликлари турган гап. Айниқса, юқори

табака вакиллари рози бўлмайдилар».

Черняев ўз хатида ўзбошимчалигини оклашга уриниб, Тошкентда ва бошқа жойларда Россия хукмронлигини ўрнатишда жонбозлик кўрсатганлиги, лекин шунга карамай унинг кадр-киммати ўрнига кўйилмаётганлигидан нолиган. У ўзининг бошлиқларига берган маълумотларида Кўкон харбий кучларини ҳамма вақт онгли равишда камайтириб ёзганлигини тан олган. Масалан, Чимкентдаги жангларда ватан химоячиларининг сони 15-18 минг киши деб кўрсатилган. Аслида улар 40 минг кишидан ташкил топганлиги қайд этилган. Шунга ухшаш бошқа жанглардаги Кўкон аскарларининг сони ҳам озайтирилган ҳолда маълум қилинган. Умуман олганда, Черняев ва бошқа рус харбий бошлиқлари кўп ҳолларда ватан химоячиларининг қаршилигини камситиб кўрсатишга уринганлар.

1865 йилнинг сентябрида генерал Крижановский Тошкентда келиб шаҳар ва атроф жойларда бўлиб аҳвол билан танишди. Айни бир пайтда кўшинни рухлантириш мақсадида қуйидаги мурожаатни харбий қисмлар диққатига ҳавола этди: «Мен кейинги икки йил мобайнида сизларнинг қилган ишларингизни кўриб хурсанд бўлдим. Сизлар император фармонини сидқидиллик билан бажариб, Жулақдан Вернийгача бўлган 800 чақиримлик масофани найза тиги билан эгаллаб, харбий чизик ташкил этдингиз. Хозирда рус подшоҳига қарам кўчманчилар Кўкон хонлиги зулмидан озод ҳолда ҳаёт кечирмоқдалар, сизлар уларга таянч ва қалқон бўлиб турибсизлар.

Сизлар қисқа вақт ичида бизларга номаълум бўлган янги ерлар бўйлаб олган юрдингиз. Бу жойларни 2000 йилдан ортиқ муқаддам македониялик Александр урушиб олган эди. Ўша вақтлардан буён бу бой мамлакат осийликлар қўлида бўлиб қашшоқланган, чўлу биёбон-га айланди. Рус подшоҳи Александр Иккинчининг аскарлари зиммасига ўлкага жон қиритиш вазифаси тушди. Бизнинг подшоҳимиз македониялик Александрга ўхшаб босқинчилик урушларини олиб "боришни хохламайди. Бизнинг ҳукмдоримиз ўзининг жасоратли қўшинининг найзалари билан маърифат учун қенг йўл очишни истайди.

Осийликлар 2000 йилдан кейин македониялик Александр ва унинг ғалабаларини унугганлар, лекин эзилган халқларни талон-тороғ ва ваҳшиёна равишда қиритиш учун эмас, балки зулмдан озод этиб, тинчликни, барқарорликни ва фаровон турмушни таъминлаш учун ўз қўшинини юборган рус подшоҳини ҳеч қачон унутмайдилар.

Сизларнинг мақсадингиз олий ва ҳавас қиладиган ишдир. Мен катта хурсандлик билан ишонч ҳосил қилдимки, сизлар бундай мақсадга тулик лойиқдирсизлар. Сизлар факатгина найза билан ҳаракат этмасдан, бу ерда ўзларингизга ўйлар қурдингиз, экинлар эқдингиз ҳамда ўз хўжалиқларингизни туздингиз. Ўйигитлар шу тарзда ишни давом қилдириб, осийликларга ҳудонинг нозу неъматларидан қандай фойдаланишни намуна сифатида намойиш этинглар».

Бинобарин, онги улугмиллатчилик руҳи билан сугорилган Крижановский гўё Рус давлати озодлик, эркинлик ва таракқиёт тарғиботчиси сифатида Туркистонга келганлигига ишонтиришга уринган. Унинг фикрича, туб аҳоли шу даражада «ёввойилашиб» кетганки, ҳатто табиат нозу неъматларидан фойдаланишни ва, умуман, маданиятни руслардан ўрганиш лозим экан. Бундай бемаъни гаплар ҳеч қандай қолипга сиймай, факат қонли

урушларни ва киргин-баротларни никоблаш учун айтилган сохта бир ҳаракатдан бўлак ҳеч нарса эмас, албатта.

Генерал Крижановскийнинг улугмиллатчилик мафкурасини куйидаги сўзлари ҳам яққол исботлайди: «Мен, — деб ёзади у, — Бухоро амирининг элчисига шуни маълум қилдимки, бундан буён Урта Осиёнинг ҳукмдорлари билан факат рус тилида сўзлашаман. Агар амирликда рус тилини яхши биладиган киши йўқ бўл-са, у вақтда уни топиб бераман. Менингча, заиф кўшилариимизнинг тилига, урф-одатлари ва тартибларига риоя этган ҳолда муомала қилишни тўхтатиш керак. Ҳозирча уларни бизнинг одатларимизга аста-секин мослаштириш ва тилимизда гапиришга мажбур этишнинг вақти келди. Бизлар Ўрта Осиёда яққа ҳукмронлик қилиб бу ерга ўз кўлимиз билан маданият киритишимиз ва инсон зотининг энг эзилган, бахтсиз қишларининг ҳаётини яхшилашимиз даркор».

Демак, Крижановский Туркистон аҳолисини руслаштириш гоясини қўтарган эди. У Тошкентдан Оренбургга қайтгач, ўз таассуротлари ва таклифларини вице-канцлер Горчаковга маълум қилди. Бунда у ўзбеклар бутун ўлкада ҳокимият тепасида туриб барча хонлар, амирлар, вазирлар ва лашкарбошилар улардан тайинлангани қайд этилган. Шу боис Рус давлати Урта Осиёда уларга қарши қурашиши лозимлиги уқдириб ўтилган. Крижановский Тошкент шаҳри бутун минтақада муҳим савдо маркази ҳисобланиб, 80-100 минг аҳолига, 13 қарвонсаройга эгаллигини кўрсатиб, хорижий мамлакатлар билан савдо олиб бораётганлигини ёзган. Яна, Тошкент «Россия моллари учун ниятда катта аҳамиятга» эгаллиги маълум қилинган.

Крижановский Тошкентга қандай муносабатда бўлиш масаласига тўхталиб ёзади: «Агар Тошкентни мустақил шаҳар сифатида эълон қилинса ва қўшинимиз чиқарилса, у вақтда ўзбеклар бош қўтариб Бухоро амира тарафдорларини ўз атрофига уюштирадди. Амирнинг қириб қелиши билан улдириш ва талон-торождар бошланиб кетади. Шу муносабат билан биз қўшинни келтириб яна уруш қилишга мажбур бўламиз». Шунинг учун у Тошкент атрофидаги айрим жойларда рус ҳарбий қучларини сақлаш зарур, деб ҳисоблайди. Шу шарт билан Тошкентга мустақиллик беришни таклиф этади. Бу фикрни Крижановский Тошкентда шаҳар катталарига маълум қилганда, улар «Россия тобелигида қолиш афзаллигини изҳор этганлар». Бу сўзлар халққа эмас, балки Россияга сотилган бир гуруҳ қишларга тегишлидир. Бу ишда Саъидазимбой, Муҳаммад Соатбой ва уларнинг ҳамтовоклари ташаббускорлик қилганлар.

Генерал Черняев шаҳарни эгаллагач, ҳукмронлигини мустаҳкамлашга интилиб, ҳарбий қалъа ва қўшин учун турар-жойлар қуришга қаттиқ қиришади. Чунончи, у 1865 йилнинг 28 сентябрида Крижановскийга юборган ахборотида шундай ёзган: «Ишчи қучлари етишмаслиги ва маблағнинг жуда озлигига қарамай, икки ярим ой мобайнида жуда катта ишлар амалга оширилиши лозим эди. Аммо мен бу — барча сон-саноксиз қийинчиликларни ўзлуксиз ҳарбий юришлардан қарчаган ва толиққан қўшинга таяниб бартараф этишга эришдим. Қўшин ўз зиммасига юклатилган вазифани одатдан ташқари хоҳиш-ирода билан бажариб, қўтилганидан ҳам зиёда ўринлатди. Ҳозирда қурилиш ишлари ниятсизга етай деб қолди. Қалъани қуришда ер ишларида бир кеча-кундузга 30 тийин ҳақ тўлаш шарт билан ўзбеклар ишлатилди. Ўзбек усталари ҳам ишга жалб қилинди. Ҳозирда Тошкентда ҳарбий қалъада 6 пийда аскарлар ротасига 150 киши сигадиغان қасалхона ва яроғ-аслаҳа омбори учун бино битказилди. Собик Қўқон

калъасида эса харбий штаб ва харбий губернатор жойлаштирилди».

Шундай қилиб кўрдикки, бир томондан Тошкент хонлигини ташкил этиш ҳақида фикрлар изҳор қилинган бўлса, иккинчи томондан эса, шаҳарда харбий истехком қуришга ва кўшинни жойлаштиришга қаратилган чоралар зудлик билан амалга оширилиб борилган. Тошкентни Россия таркибига киритиш тарафдори Черняев ўз бошлиғи Крижановский Тошкентда бўлганида «Мустақил Тошкент хонлигини» ташкил этиш ҳақидаги кўрсатмасига очикдан-очик қаршилик кўрсатди. У Крижановскийнинг қуйидаги мурожаатини эълон қилишдан бош тортди: «Тошкент халқи! Сизга маълумки, Кўкон кўшини ва фуқаролари Россия тобелигидаги козокларга кўп йиллардан буён ҳужум қилиб, қарвонларни таладилар, одамларга савдо ва дехқончилик билан осойишта шугулланишга йўл қўймадилар. Менинг ҳукмдорим Кўкон талончилигини тўхтатишни буюрди ва жасоратли рус кўшини ҳукмдорнинг хоҳишини бажарди. Рус қуроли олдида бирин-кетин Туркистон, Авлиёота, Чимкент, Ниезбек, Чиноз ва Тошкент истехкомлари тиз чўқди. Шунга ўхшаш бизнинг душманларимизнинг қаршилиғи давом этаверса, бошқа қалъалар ва шаҳарлар ҳам бўйсундирилади.

Аммо рус подшоҳи бу жойларнинг қамбағалларини ҳонавайронликдан ва ваҳший Кўкон ҳокимиятидан қут-қазиб, янги урушлар қилмоқчи ва янги ерларни эгал-ламоқчи эмас. Шу маънода олий хазратлари менга Тош-кент хусусида фармон бердилар. Бу фармонни бажа-риш юзасидан ва Тошкентдаги ўзим кўрган аҳволни назарда тутиб қуйидагиларни маълум қиламан:

— Тошкент шаҳри Сирдарё қирғоқларигача чўзилган ерларни ўз ичига олган мустақил давлат ҳисоблансин. Туркистон вилояти харбий губернатори Черняевга мен томонидан берилган кўрсатма асосида Тошкент давлатининг бошқарув тартибларини тузиш топширилсин. Биринчи навбатда, сиз эътикод қилаётган дин сўзсиз ўз ўрнида қолиши лозим. Харбий губернаторнинг фикри мен орқали император олий хазратларига тасдиқлаш учун тавсия этилади. Аммо у губернатор лойиқ топган вақтда амалга оширилади. Тошкент аҳли, агар сизлар харбий губернаторнинг буйруғини осойишталик ва мамнуният билан қабул қилсангизлар, у вақтда императорнинг марҳаматига арзийдиган кишилар ҳисобланасизлар ва мустақиллик гаштини сурасизлар. Қимқи император марҳаматини душманлик билан қарши олса ва абадул-абад рус қуроли ҳимояси остига олинган Тошкент давлатига ҳужум қилса, шўри қуриши турган гап. Мен сизларни олижаноб императорнинг марҳаматидан фойдаланиб мустаҳкам бахтга ва доимий тинч ҳаётга эришишларингизни ҳудодан илтижо этаман».

Мазкур сатрларда ҳам Рус давлати гўё озодлик, тараққиёт ва бахт-саодат яратувчи сифатида талқин қилиниб, кўкларга кўтарилган ҳамда Россияга ҳамиша содиқ бўлишга даъват этилган. Аслида эса, Тошкентга мустақил давлат макомини беришдан мақсад, вақтинча бўлса-да, минтақадаги огир сиёсий тангликни юмшатиш эди. Айниқса, рус ҳукуматини Бухоро, Кўкон ва Тошкентда Россияга қарши қучларнинг бирлашиб кетиш ҳавфи ташвишлангирди. Аммо учига чиққан ўз-бошимча Черняев рус ҳукуматининг кўрсатмаларига риоя қилмай, Крижановский мурожаатини расмий суратда Тошкент аҳлига билдирмай, беркитди. Шу билан бирга, ўзининг ёзган ахборотларида «мустақил» Тошкент хонлигини тузишга ҳали шароит етилмаганлигини, Бухоро ва Кўкон хонликлари

Россия олдида тиз чуқтирилгандагина масалани ҳал этиш мумкинлигини билдирди. Унинг фикрича, «Мустакил Тошкент хонлиги»нинг ташкил қилиниши минтақада- ўзаро уруш ва тўполонларни юзага келтиради. У «тошкентликларда ватанпарварлик йўқ, улар осойишталикка ва савдодан олинadиган фойдага эга бўлса, бас» деган ибораларни ёзиб, ўзбеклар мустақилликнинг кадр-кимматини билмайдилар, дейишгача борди. Бу кўзбўямачилик эди, албатта. Амалда эса генерал Черняев Тошкентга мустақиллик берилса, Рус давлати ўз мавқеини заифлаштириш билан бир каторда катта даромаддан ҳам маҳрум бўлиб қолишини назарда тутган эди. Унинг ҳисоб-китобида қараганда, 1866 йили Тошкент ва атроф-жойлардан 400 минг сўм даромад олинди керак эди. Масалан, 40 минг ботмон галла ва гуруч, бозордан ва тарози хаки сифатида олинadиган 304 минг сўм, Чирчик ортидан 12 минг сўм, 15 минг сўм хонадон солиғи ва бошқа йигинлар шулар жумласидандир.

Хуллас, генерал Черняев, қандай бўлмасин, Тошкентнинг бевосита Россия қўл остида бўлишини талаб қилди. Унинг ўжарлиги олий ҳукумат вакилларининг ҳам норозилигига сабаб бўлиши турган гап эди. Уни ҳатто вазифасидан четлатиш масаласи қўтарилди. Аммо у, чорасини қилиб, Тошкентда ўз лавозимида қолиш учун қўлидан келганча ҳаракат қилади. У бунга эришмоқ ниятида шаҳардаги бир гуруҳ соткин юқори табақа вакиллари номидан ўзини улугловчи қуйидаги мазмундаги хатлар уюштилади: «Мана, беш ойдирки, сиз (генерал Черняев) улуг оқ подшоҳнинг кўрсатмасига биноан бизни шундай бошқараяпсизки, бунақаси ҳеч қим томонидан қилинмаган. Сиз босқинчи эмассиз, балки бизларни золимлардан ҳалос этган қишисиз. Сиз қиска вақтда ўзингизнинг оталарча бошқаришингиз билан Россия подшоҳи тобелигида яшаш бахт эканлигини кўрсатдингиз. Мазкур сўзлар ҳушомадғуилик эмас, балки қин ҳақиқат бўлиб, у сизнинг моҳир раҳбарлигингизда роҳатда яшаётган 100 минглик тошкентликлар вакилларининг дил сўзларидир. Сиз жуда қиска вақт ичида маслаҳатингиз еки моддий ёрдамингиз ҳамда узлуксиз ғамхўрлигингиз билан турмушимизни анча яхшилашга эришдингиз. Сиз ҳамма вақт диққат ва сабр-қаноат билан бизни эшитишингиз туфайли ҳамиша мамнун бўлганмиз. Сизнинг доно раҳбарлигингизни, тошкентликларнинг юракдан чиқадиган муҳаббатини қогозда баён этишга қалам оғизлик қилади. Хўш, биз ўзимизнинг қинакам ҳурматимиз ва муҳаббатимизни нима билан изҳор эта оламиз. Чунки сизнинг хизматларингиз ҳар қандай совгадан баланд-дир. Аммо шунга қарамай оталар фарзандларидан совга олганидек, тугилган қунигиз муносабати билан миннатдор Тошкентдан совга сифатида қилич олишингизни сўраймиз. Бу қилич Россия ва шахсан ўзингизнинг душманларингизга қарши қурол бўлсин. Албатта, бу совга унчалик қимматли эмас. Аммо унинг қиммати ва аҳамияти 100 минглаб тошкентликларнинг сизни қин қўнгилдан севишида ҳамда сизга узок умр ва сихат-саломатликни ҳудодан тилашларидадир».

Генерал Черняев бундай хатларни уюштириш ва бошқа йўллар билан Тошкентда қолишга қанчалик ҳаракат қилмасин, барибир, 1865 йил ноябр ойининг охирида император кўрсатмасига биноан вазифасидан озод этилди. Маълум вақтда у Оренбургга борди. Бундан олдин эса у шундай деган: «Ўлкадан кетиш мен учун катта ғам-ғуссадир, лекин номимнинг халқ хотирасида узок сақланиши мени анча юпатади. Ўйлайманки, Россияда ҳам менга тош отмайдилар». Генерал Черняев ўзини маҳаллий халқ орасида гўё яхши ном қолдирган деб ўйлаган. Ваҳоланки, амалда у қўллари қонга беланган шахс сифатида

хануз унутилган эмас.

Хамид Зиёев